

TEKFİR SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNDE GAZÂLÎ'NİN TE'VİL METODOLOJİSİ

Osman ORAL*

Özet

İslâm tarihinde ilk kez Hâricîlerle başlayan tekfir, toplum arasındaki dîni ve siyâsi bölünmeleri derinleştiren, toplum barışını bozan ve etkileri bugün bile devam etmekte olan bir problemdir. Bu söylem, bazılarını, dîni, siyâsi ve hatta ekonomik vs. olmak üzere pek çok alandan dışlamanın bir aracı olarak kullanılagelmıştır. İslâm, inanç esaslarını tasdik edenleri Müslüman olarak kabul eder. Bazı mezheplerin dîni lafızları kendi görüşlerine uygun te'vil etmeleri ve birbirlerini tekfir etmeleri problem oluşturmuştur. İslâm'da önemli bir konu olan te'vil ve tekfir, Ebû Hamid el-Gazâlî'nin (ö.505/1111) çözüm aradığı konulardan biridir. O, tevil ve tekfir konusunda olmazsa olmaz bir takım metodlar ortaya koymuş, hangi metinlerin te'vil edilebileceği, te'vilin nasıl yapılacağı, kimlerin te'vil yapabileceği ile ilgili bir metodoloji ortaya koymuştur. Gazâlî tekfirden esas ölçüyü tevhide çığnemek olarak belirlemiştir. Ayrıca te'vil ve tekfirden aşırılığa son vermek ve nasslar çerçevesindeki belli esaslar dâhilinde kayıtlamak için “el-Kanunu'l-Küllî fi't-Te'vil; el-İktisâd fi'l-İ'tikâd ve Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka” gibi çalışmalar yapmış ve bir kişiyi tekfir edebilmek için kesin delillerin olmasını şart koşmuş, İslâm toplumlarında farklı mezhep ve fırkaların birlikte yaşamasını mümkün kılacak bir metodoloji oluşturmuştur. O'nun te'vil metodolojisi dün olduğu gibi günümüzde de kuralsız, aşırı te'vil sonucu oluşan tekfir problemine çözümler sunduğu; fert ve toplumların birlikte barışçıl bir şekilde yaşamalarına katkıda bulunduğu da söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Gazâlî, Mütüşâbih, Te'vil, Tekfir, Küfür

TA'WIL METHODOLOGY OF GHAZALI IN THE SOLUTION OF PROBLEM TAKFIR

Abstract

The problem of the takfir that started with the Hawarij/Kharijites for the first time in Islamic history is a problem that deepens the divisions of religion and society, disrupting social peace and continues to be effective even today. This discourse has been used as a means of excluding some of them from many areas, including religious, political and even economic. Islam accepts people who affirm the principles of faith as Muslims. It created a problem that some denominations interpreted according to their own opinions and takfir each other (declared each other as infidels). One of the issues that Abu Hamid al-Ghazali (d.505/1111) is looking for a solution is the ta'wil (interpreting according to one's own opinion) and takfir (saying someone is an infidel) which is an important issue in the Islam. He has put indispensable methods about ta'wil and takfir, has introduced a methodology on which texts can be interpreted, how to make the interpretations, who can make them. Ghazali has defined the basic measure as breaking of the rules of tawhid. Also he has made studies such as “el-Kanunu'l-Küllî fi't-Ta'wil; el-İktisâd fi'l-İ'tikâd” and “Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka” in order to end the extremism in ta'wil and takfir and to record certain principles within the framework of the nass (the words or proofs that are not likely to be interpreted) and stipulated that there must be definite proofs to be able to takfir a person (to say or declare that a person is an infidel). In Islamic societies, different sects and groups have formed a methodology to enable them to live together.

His ta'wil methodology can also be said to offer solutions to the problem of takfir, which is created as a result of excessive ta'wil, and contribute to the peaceful living of individuals and societies together.

Key words: Ghazali, Mutashabih, Ta'wil/Interpretation, Takfir, Kufr

*Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilimdalı emekli doktor öğretim üyesi. Orcid ID: 0000-0002-6403-5144 osman-oral@hotmail.com; osmanoral3881@gmail.com.

Giriş

Tasdik ve ikrârla birlikte amelleri imânın ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden kendi görüşlerine göre dînî nassları te'vil eden bazı İslâmî fırkalar, imân tariflerinin bir neticesi olarak amelleri yerine getirmeyen tasdik sahiplerini imân dâiresinin dışına çıkmakla itham ederler. İslâm tarihinde imân, amel, büyük günâh, hilâfet, kader vb. meselelerin te'villeri sonucu bazı mezhepler birbirlerini küfür ile itham etmeleri yani tekfir söylemleri, karşıt görüş sahiplerini ve muhalif olabilecek bazılarını, dînî, siyâsî ve hatta ekonomik vs. olmak üzere pek çok alandan dışlamanın bir aracı olarak kullanılmaya gelmiştir. Tekfirin, kendisi gibi düşünmeyenleri ötekileştiren ve onlara şiddeti revâ gören bir söylem olduğunu, İslâm'a ve toplumlara büyük zarar veren dînî grup ve anlayışların dînî metinleri yanlış te'vil etmelerinden tekfirin kaynaklandığını, te'vilin nasıl ve ne şekilde yapılması gerektiğini, te'vilin nasıl ve hangi şartlarda olabileceğinin metodolojisini Ebû Hamid el-Gazâlî(ö.505/1111) ortaya koymuştur. O, konu ile ilgili kaleme aldığı "*el-Kanunu'l-Küllî fi't-Te'vil; Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka; İlcamü'l-Avam An İlm-i Kelâm, el-İktisad fi'l-İtikad*" vb. gibi eserlerinde nasslarda geçen müteşâbihlerin nasıl ve ne şekilde te'vil edilmesi gerektiğini, gelişigüzel, kuralsız ve dînî temelden yoksun yapılacak te'villerin tekfir problemine zemin hazırladığını belirterek te'vil ve tekfir konusunda metodoloji ortaya koymaktadır. O, mezheplerin kaçınılmaz olduğunu ama taassup ve cehâlete dayanan mezhepçiliğin terk edilmesi gerektiğini, mezhep imamlarını ve görüşlerini kabul etmeyenlerin tekfirle suçlanamayacağını, mezhebin görüşleri dinin yerine geçirildiğinde, mezhepten olmayanları dışlamanın ötekileştirme, şiddet, terör vb. gibi fert ve toplum hayatında psiko-sosyal tehlikeler arz edebileceğini söylemektedir(Gazâlî, 1992: 150, 162; 2004: 342-4).

Bu çalışmanın amacı, gerek akıl ve vahiy bütünlüğünü sağlamada ve gerekse Kelâm, Felsefe ve Mantık disiplinlerinde ve inanç problemlerinin çözümünde değerli katkıları olması yönüyle Gazâlî'nin te'vil metodolojisinin ideskriftif tarzda incelemektir. Gazâlî'nin seçilmesinin sebebi; müteşâbihlerinte'vili, kuralsız ve aşırı te'viller sonucunda ortaya çıkan tekfir probleminin müstakil ele aldığı çalışmalarında detaylıca incelemesi, sorunun çözümüne te'vil konusunda Eh-i Sünnet kelâmında ilk defa metodolojik çözümler sunmasıdır. O, Mantık ve Felsefe konularını kelâma dâhil etmesiyle akâid ve kelâm disiplininde onunla "Mütekaddimûn" kelâm devrinin kapanıp "Müteahhirûn" adıyla yeni bir kelâm dönemi başlatılan, 53 senelik bir ömre önemli eserler sığdıran (Çağrıçı-Özervarlı, 1996: 13/489-511), aynı zamanda Felsefe, Mantık, Fıkıh, Tasavvuf ve Ahlâk gibi farklı ilimlerde de yeterliliğe sahip çok yönlü bir âlim olmasındandır (Watt, 1989: 93-5; Çubukçu, 1970: 13-5). Bu makâlede tekfir sorununun çözümünde Gazâlî'nin te'vil metodolojisi incelenmekte ve değerlendirilmektedir.

1. Te'vil ve Tekfir Problemi

İslâmî literâtürde görüşleri sebebiyle kişileri veya grupları tekfir etme faaliyeti, bazı fırka ve mezheplerin dînî lafızları kendi görüşlerine uygun olacak şekilde gelişigüzel te'vil etmeleri, görüşlerini reddedenleri tekfir etmeleri sonucu itikâdî-kelâmî sorunlar zuhûr etmiştir. Cemel, Sıffîn, Hakem ve Nehrevan gibi olaylardan (İbnü'l-Esir, 1851: III/205, 276 vd; Dineveri, 1960: 202-3) sonra hilâfet, imân, inanç-amel ilişkisi, büyük günâh ve kader gibi konuların etrafından şekillenen itikâdî ve siyâsî mezheplerin ortaya çıkmasıyla özellikle III. (IX.) yüzyıldan itibaren

farklı mezhepleri benimseyenlerin karşılıklı olarak birbirlerini tekfir etmeleri yaygınlaşmıştır (Akbulut, 2016: 158, 162 vd).İslâm tarihinde ilk kez Hâricîlerle başlayan aşırı te'vilden kaynaklanan tekfir sorunu toplum arasındaki dînî ve siyâsî bölünmeleri derinleştiren ve etkileri bugün bile devam etmekte olan bir problemdir. Hâricîlerin kendi görüşünde olmayan müslümanları “*Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker*”bahanesi,kâfir ve müşriktir zannıyla öldürmeleri, Hristiyan ve Yahûdîleri ise “*gayr-ı müslim nebevî garantidedir*” (Ebû Davud, 1981: Cihad 153) diyerek dokunmamaları gibi te'villeri ve keskin aşırı düşünceleriyle başka fırkalar üzerinde etkili olmuşlar (Şehristanî, 1968: I/114, 123, 134; Bağdadî, 2008: 55, 80 vd), bugünün radikal aşırı söylemlerin de büyük bir oranda dînî temelini oluşturmuşlardır.Âlimler, herhangi bir mezhebe uyarıya uysun usûlü'd-din (*dininin temeli, esasları*) veya zarûrât-ı diniyye (*zarûri, dinden oldukları subût ve delâlet açısından kesin*) konuları dışında bir müslümana küfür nisbet etmenin yani tekfirinin katiyyen câiz olmadığını dile getirirler (Gazâlî, 2004: 155; 1992: 134-5; Bağdadî, 2008: 14).

Te'vil, nasslarda geçen müteşâbih lafzı bir delile dayanarak aslî mânâsından alıp taşıdığı muhtemel mânâlardan birine nakletmektir.Benzeşen, aralarında benzerlik bulunan, ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirinin benzeri ve dengi olan müteşâbih; birden fazla mânâyâ gelen ve bu sebeple anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya ifadedir (Topaloğlu-Çelebi, 2010: 241).Nasslarda geçen müteşâbih lafızların mecâzî veya hakikî anlamlardan hangisi için kullanıldıkları hususunda en küçük bir işâret dahi yoktur. Bunların kelime anlamlarını bazıları ifrat bazıları tefrit derecesinde yorumlayıp beşer özelliklerini Allah'a nisbet ettiklerinden Müşebbihe (*Allah'ı yaratıklara benzetme/teşbih*)ve Mücessime (*Allah'ı cisimleştirme/tecsim*)anlayışları zuhûr etmiş, dolayısıyla kelâm tarihi'nde müteşâbihler ve te'vili de problem oluşturmuştur. Müteşâbihlerin te'vili konusunda âlimlerin benimsediği görüşlerden *birincisi*; bu tür âyetlerin mânâsının yalnız Allah tarafından bilindiği hususu Kur'ân'da beyan edildiğinden (Al-i İmrân, 3/7) onların te'vilinin asla câiz olmamasıdır, onlar te'vil için değil inanılması, kulluk ve teslimiyetin sınanması amacıyla. Müttekaddimûn da denilen ilk dönem Selef âlimleri”*et-tefvîd maa't-tenzîh*”yani Allah'ı şânına uygun olmayacak vasıflardan tenzih etmekle beraber, müteşâbihlerin hakikatini Allah'a havale ederek te'vile girişmediler (bilâkeyf).Te'vil konusunda *ikinci* görüş; mü'teşâbih nassların te'vilinin câizliğidir. Anlamları sadece Allah tarafından bilinen müteşâbihler te'vil edilemez; buna karşılık anlamları ilimde derinleşmiş (râsihîn) âlimlerce bilinmeye elverişli müteşâbihlerin te'vili ise câizdir. Müteahhirûn denilen sonraki âlimlerin genel anlayışları “*et-Te'vil maa't-Tenzîh*”yani Allah'ı noksanlıklardan tenzih etmekle beraber, müteşâbihleri O'nun yüceliğine uygun bir şekilde te'vildir. Akâid ve kelâm ilminde te'vil, nasslarda müteşâbihât lafızların yorumu ve ilâhî sıfatların anlaşılması gibi birçok konuda başvurulan akılcı yöntemin ana unsurlarından birini oluşturur. Lafızların değişik te'villeriyle de ortaya problemlerin çıktığı söylenebilir. Bazı nassların zâhirî anlamıyla alındığında Allah'a cismaniyet izafe edilmesi tevhide aykırı bir anlayış oluşmuş, teşbih ve teccim gibi hâdislik alâmetlerini barındıran her türlü tasavvuru ortadan kaldırarak tevhid ve tenzih anlayışının yaygınlaşması için te'vile ihtiyaç duyulmuştur (Abdülcebbar, 2013: I/366).

Nasslarda geçen sıfatların insan-biçimci dilini anlama ihtiyacı, aklî bir yöntem olarak te'vile başvurmayı zorunlu kılar(Mâtürîdî, 2005b: II/247; Râzî, 1981: VII/166 vd). Te'vil, ilahî karaktere uygun düşmeyen sıfat ve düşünceleri zihinlerden uzaklaştırmak için en uygun

metoddur(Altıntaş, 2003: 217, 225).Müteşâbihatta te’vilin “tenzih” ve “hikmet” temelinde nassların anlaşılmasında gerekli olduğunu belirten Türk ve İslâm dünyasının önemli âlimi Mâtürîdî (ö.333/944), beşer olarak elde edilen bilgilerin duyulur âleme dayandığını, ilâhî sıfatlarda beşerî mahiyetlerin söz konusu olamayacağını vurgular (Mâtürîdî,2005a: 146 vd).Diğer bir âlim Eş’arî (ö. 324/935) müteşâbihlerin te’viline karşıdır (Eş’arî, 2008: 51 vd).Daha sonra gelen Cüveynî (ö.478/1085), Gazâlî ve Râzî (ö.606/1210) gibi Eş’arî ekole mensup âlimler ise Allah’ın zâtına lâyük teşbih ve tescime düşmeden müteşâbihlerin te’vili gerektiği kanaatindedirler. Gerekçeleri de; kafa karışıklığı, zihin bulanıklığı, halkı yanlışlara sevk etmeme, usûlî’-d-din’de bir takım şüphe ve tereddütlere yol açmama ve müteşâbihlerin asılsız zanlara maruz kalmamasıdır (Cüveynî, 2010: 51-3; Gazâlî, 2013: 326; Râzî, 2013: 216-9).Cüveynî’den sonra te’vilin aklî bir zarûret olduğu fikri Eş’arî kelamının benimsediği görüşlerden biri olarak te’vilin sadece dilsel açıdan değil aynı zamanda aklî ve dinî bakımdan da zorunlu olduğu dile getirilir (Gazâlî, 2009: I/156-7; Râzî, 1981: VII/180 vd; 2013: 216).Çağdaş metin teorilerinde hermenötik olarak kavramsallaştırılan te’vil yöntemi İslâm kültürünün ilk dönemlerinden beri etkin bir şekilde kullanılır (Düzgün, 2012: 5-6).Selef âlimlerinin benimsediği “tefviz”in mi yoksa halef âlimlerinin benimsediği “te’vil” metodunun mu daha uygun olduğu konusunda “*Selefin metodu daha selametli, halef âlimlerinin te’vil metodu ise daha sağlam ve kullanışlıdır*” (Sâbûnî, 2005: 25) denilmektedir.

2. Gazâlî’de Tekfir Problemine Çözüm Önerileri

2.1. Tasdik ve Tekzip

Fırkaların aşırı te’villeriyle yaptığı tekfirlerinden kurtulmak için Gazâlî, “tasdik” ve “tekzip” kavramlarının iyi bilinmesini ister. O’na göre küfür, kavli, fiilî ve kalbî bir tekzip yani inanmamak, Hz. Peygamber’i ve getirdiği şeylerin hepsini tasdik ise imândır.Dînî terminolojide Allah’ın emrini yerine getirmeyenlere *fâsık*, imânî hakikâtleri inkâr edene *kâfir*, kalbten kabul edene *mü’min*, Allah’a ortak koşana *müşrik*, kalbi itikadını bozup diliyle imân ettiğini söyleyene *münâfık*kavramlarının kullanıldığını belirtir(Gazâlî, 1974: I/327, III/628; 1992: 151; 2004: 155). Tasdik ilemezhep imamları ve görüşlerini tasdiği kasetmediğini belirtenGazâlî, “hiçkimse, başkasına *fâsık* veya *kâfir* demesin. Şayet o kişide bu sıfatlar yoksa o söz, onu söyleyene döner”(Buhari, 1981, Hayz 304; Zekât 1462; Müslim, 1981, İmân 26-27);“Herhangi bir müslüman diğer bir müslümanı tekfir ettiğinde şâyet o, *kâfir*se (diyecek yok), aksi takdirde bizzat kendisi *kâfir* olur” (Müslim, 1981: İmân 26)vb. gibi sahih olması mümkün bu tür rivâyetlere göre,Allah’ı ve Hz. Peygamber’i tasdik ettiği bilindiği halde tekfir edilirse bu söylemin tehlikeli olduğunu söyler(Gazâlî, 1992: 191).Te’vilde yaptığı bir hata ve yanlış düşülmesinden Hz. Peygamber’i tasdik eden mü’minin tekfir edilemeyeğini vurgulayan Gazâlî, “akıl bazı hallerde akîdenin bozuk olduğunu anlayabilir ama onun küfür olup olmadığına karar veren tek yetkili merci dînî nasstır, kesin dini hüküm bulmadan hiç kimse zânnî delillerle asla tekfir edilemez”, der.Tekfir ithamında “tekzip”ile de kesin delili ölçü koyan Gazâlî, tekzipin tekfire dönüşen halleriniaçıklar. İmân, Hz. Peygamberin getirdiklerinin tamamını kalb ile tasdik, küfür de tekzip yani inkârdır. Buna göre imân ile küfrü belirleyen başlıca ayıraç, sınır kalbin tasdikidir (Gazâlî, 1992: 191).Gazâlî’nin “itikâdî konularda en iyi kitaplardan birinin sahibi”diyerek değer atfettiğiTahavi(ö. 321/933), “Akidesi”nde imân ve küfür ile ilgili şöyle bir kural koyar: Bir kimse imân ve İslâm’dan ancak girdiği kapıdan çıkar. İmâna girme kalbin tasdiki ve dilin ikrârı iledir. O halde, imândan da ancak kalp ve dilin inkârı ile çıkılır (Tahavi,

2013: 326, 348).Gazâlî'ye göre de tasdik kendisine özgü bir yeri vardır; o da kalptir, kalbin de olanın yansıması da dil ile olur; bir bakıma “*lisan kalbin tercümanıdır*” (Gazâlî, 1974: I/300; 2015: 122).

Tekzip ve tasdik'in kalpte olduğu vurgusu Gazâlî için önem arzeder.Çünkü tasdik ve ikrârla birlikte amelleri imânın ayrılmaz bir cüzü olarak kabul eden mezheplerin bu kabullerinin bir neticesi olarak amelleri yerine getirmeyen tasdik sahiplerini imân dâiresinin dışına yani tekfirle ithamın önüne geçmek istemektedir.Diğer bir deyişle O, bu tarifiyle Ehl-i Sünnet'in cumhurunun imân anlayışını kabul etmekle beraber aynı zamanda imânı, ikrâr, tasdik ve amel ile niteleyen, amel olmayınca tekfire yönelen akımların dînî temelden yoksun olan ötekileştirmeyi, toplumdaki dışlamaları engellemeyi amaçladığı söylenebilir. Gazâlî'nin te'vil metodolojisinde Hz. Peygamber'in sözlerinden herhangi bir sözü bu (zâtî, hissî, hayâlî, aklî ve şibhî) varlık mertebelerinden birine uygun olarak anlamak *tasdik*, bu mânâların hepsinin inkârı ile Hz. Peygamber'i ve getirdiklerini -Yahûdîler, Hristiyanlar, Brahman ve Dehrîler gibi- yalanlamak ise *tekzip*tir (Gazâlî, 1992: 151; 2004: 336).

2.2. Fer'i Konularda Tekfir

Gazâlî'de müteşâbihlerin te'vilinin dinin aslından mı yoksa fûrûndan mı olduğuna bakılması elzemdir. Akıl yürütme ve te'vil ile ulaşılan bilgiler dinin temel esasları (asl) veya tâli (fer'î) konular ile ilgili olabilir. Gazâlî, âhâd/vahid haberle sabit olmuş fer'i bir mesele inkâr edildiği takdirde onunla hiç kimsenin tekfir edilemeyeceği kanaatindedir.O'na göre tekfire sebep olabilecek tek konu; Hz. Peygamber'den tevatürle geldiği kesin olarak bilinen dînî bir esas (zarûrât-ı dîniyye veya usûlu'd-din) inkâr anlamına gelecek bir te'vile başvurulması tezini ileri sürer. Dinin inanılması gereken temel esaslarına *usûlü'd-din*; din binasının oluşup ayakta durması için gerekli olan temel, çatı ve gövdesini teşkil ettiğinden bu hükümler dinin temeli, esası yani olmazsa olmazıdır. Bunları da *tevhid*, *nübüvvet* ve *mead/âhiret* olarak üçe indirir. Bunların dışındakiler küfre düşürmeyen teferruatır vebunlarda insanların hata yapmaları mümkündür (Gazâlî, 1992: 173-4).Dinin temel esasları ile Hz. Peygamber'in varlığını haber verdiği bir şeyi açıkça inkâr etmediği sürece sadece yaptığı te'vilden dolayı hiç kimsenin tekfir edilemeyeceğini belirten Gazâlî, te'vilde hata yapanların, ümmetin çoğunluğunun aksine bir fikri savundukları için dalâlet, selevin söylediğinden farklı bir şey söyledikleri için bid'at ile suçlanabileceğini; dünyevî bir yaptırım değil, hükmün âhirette Allah tarafından verileceğini belirtir. Buna bir örnekle açıklayan Gazâlî, Şîa anlayışının hilâfet/imamete inanmayı farz gördüğünü, imama inanmayanları tekfir ettiğini, fer'i/fikhî bir konu olan imâmet konularının tekfiri gerektiren bir şey olmadığını ısrarla vurgular (Gazâlî, 1992: 165, 174, 191; 2004: 310-1).

Gazâlî'nin düşüncesinde muhtemelen zihinlere yerleşmesi için özetle söylediği tevhid, nübüvvet ve mead gibi bu üç itikâdî asıldan muhkem nasslardan oluşan hükümlerden birine muhalefet etmeyi yani gönülden reddetmeyi tekzip kabul etmektedir.Bunların dışında fer'i konular ile âhâd haberle ve icma ile gelen bir hususu zann ifade ettiğinden dolayı inkâr küfrü gerektirmeyebilir, bid'at veya günah olabilir, demektir(Gazâlî, 2006: I/303-4). Onun bu görüşü günümüzde dinin aslından olmayan bir çok konudaki görüş farklılığı ve değişik anlayışlardan dolayı birbirlerini tekfir ile itham edenlere de bir ikaz mahiyetinde olduğu düşünülebilir. Yine O, tasavvuf ehlinin bazılarının kendileriyle Allah arasında ulaştıkları makâm itibarıyla farz namazın kendilerinden düşüğünü, içkinin haram olmadığını, rüşvet ve

haramları yemenin kendilerine helâl olduğunu bazı lafızları te'vil ederekiddiâ etmeleri zârûrât-ı diniyye veya usulü'd-din hükümlerini inkâr olduğu da apaçıktır, diyerekdinin aslı olan usulü'd-din'de hükümleri kuralsız, gelişigüzel te'ville tekzibi veya dinin asıl hükümlerini hafife almayı mazur saymamaktadır (Gazâlî, 1992: 165, 174, 191; 2004: 310-1).

2.3. Ehl-i Kible'nin Tekfiri

Gazâlî, "bizim gibi namaz kılan, kiblemize yönelen.." (Buhâri, 1981: Salah 28) gibi haberlerde Ehl-i Kible'ye önem atfedildiğini, "Ehl-i kible tekfir edilemez" prensibine göre kişi kibleye yöneldiği ve namaz kıldığı için akâid esaslarına ters düşmedikleri sürece mümkün mertebe Ehl-i Kible'ye dil uzatılmaması, onların dinden sayıldığı ilke ve esaslara inandığı, bilmeden bazı inançları benimseyebileceğinden tekfir edilmemesi gerekir, der (Gazâlî, 1992: 173; 2004: 155, 335-6). Zirâ kibleye yönelerek namaz kılan ve Lâ ilâhe illallah, Muhammed Rasulullah diye inananların mal ve canlarının mübah kılınması ise hatadır. O'na göre bilgisizlik mazeret kabul edilir(Gazâlî, 1992: 173; 2004: 155, 189, 335-6).

Ehl-i Kible'ye hoşgörüle yaklaşılmasını isteyen Gazâlî, bir müslümanı tekfir etmenin onun kanını akıtma, malını helâl sayma, mirastan mahrum etmevb. gibi hükûkdünyevî, cehennemde ebedî kalmak gibi uhrevî sonuçlar doğurduğunu ve tekfirin basite alınmaması gerektiğini ısrarla vurgular.Birini tekfir edebilmek için onun kalbindeki inancı bilme zarûreti olduğundan bir kâfiri müslüman kabul etme hususundaki yanılmayı bir müslümanı kâfir kabul etmekteki yanılığdan daha hafif olduğu hakikatını dikkatlere sunar (Gazâlî, 1992: 173; 2004: 155, 335-6).Gazâlî'nin tekfir konusunda ihtiyata en uygun görüş, "la ilahe illallah Muhammed Rasulullah" diyen ve müslümanların kiblesine dönüp namaz kılan kimseleri mümkün mertebe tekfir etmekten sakınmak olduğunu belirtmesi, tekfiri "Usulü'd-Din"e hasrederek İslâm ümmeti içinde var olan farklı ekol ve düşüncelere sahip Müslümanları tekfirin dışında görmesimuhtemelen toplumsal barışı hedeflemektedir.

2.4.Tereddüt ve Zann-ı Galiple Tekfir

Lafza mânâ verebilmek için bazen kesin, bazen zann-ı galiple bilinir, bazen de tereddüt hâsıl olur. Gazâlî'de eğer tereddüt varsa mânâ vermemek daha uygun olduğu konusunda şu kuralı koyar: Uzak bir mecaz yoluyla bile olsa te'vile ihtimali bulunan konuların deliline bakılır. Şayet delil kesin ise onunla hüküm verilir, lafız te'vil edilir. Ama delil kesin değil zann-ı galib ifade ediyorsa bid'at denilebilir ama asla küfür değildir.Zann-ı galiple yapılan te'vil akâidin dinin esaslarına tealluk etmeyen bir durumla ilgiliyse o kişi tekfir edilemez diyen Gazâlî, Kur'ân âyetlerini dinin öz ve ruhuna muhalif olmayan ve dînî terminoloji ölçülerine uzak ihtimal olan mânâlarla te'vil edenlerin tekfirine karşıdır. O'nun düşüncesinde dinin özü ve ruhunu bozmadığı sürece nassların te'vili mümkündür (Gazâlî, 1992: 167-8, 175; 2004: 343-4.).

Gazâlî, bazı tasavvuf ehlinin Hz. İbrahim'in yıldız, ay ve güneşi görüp "İşte Rabbim" (En'am, 6/76) demesinden kasdı bunlardan başkadır ki onlar nurânî-melekî cevherler, nurâniliği aklî olup hissî değil, aralarındaki farklılığı yıldız, ay ve güneş nisbeti gibidir, demeleridir. O'na göre bu zannî te'villerburhan değildir veya burhanın hakikâtini ve şartlarını bilmeyenlerin burhan zannettiği zandır, sûfilerin te'villeri de böyledir. Yani itikad esaslarıyla ilgili olmayan bu gibi konulardaki zan için ne tekfir olunurlar ne de bid'at ehlinden sayılırlar. Gazâlî, âhâd haberle sabit olmuş bir mesele zann ifade ettiğindeninkâr edilse bu inkârı sebebiyle hiç kimsenin tekfir edilemeyeceğini belirtir, bu sebeple de itikâdî meselelerde yakîn

bilgi mütevâtir haberin kullanılmasını savunur (Gazâlî, 1992: 167-8, 174; 2006: I/200, 218). Bununla O'nun kuralsız, gelişigüzel, dînî ve aklî dayanaktan yoksun delil ve lafızlarla fer'i konulardaki te'viller sebebiyle tekfirin önüne geçmek istediği söylenebilir.

2.5. Mezhebî Görüşleri İnkâr ve Tasdik

Bazı fırkaların kapıldıkları taassup yüzünden tekfir konusunda ileri gidip kendi fırkalarının dışında bütün herkesi tekfiri Gazâlî'yi endişelendirir. Fert ve toplum barışını bozan tekfir sorununu çözüme yolunda kafa yoran ve çözümünü yolunda genel ilke ve kurallar yani metodoloji ile hareket edilmesini isteyen Gazâlî, tekfir gelişigüzel değil, ciddi âhîret boyutlu bir konudur. Her fırkadaki kişilerin mezhep taassubu ile kendi delillerini mütevâtir, muhalifinkini zayıf rivâyet sayması Gazâlî'yi tedirgin etmektedir. Bir mezhep diğer mezheplerin te'vile gerekçe olarak öne sürdüğü delilleri kabul etmeyebilir. Bu delillerin herkesce aynı şekilde anlaşılması da mümkün değildir. Bu sebeple Gazâlî fikirlerde bir metodoloji olmasını isterken mezhepler arası hoşgörü ve akademik uslubu da önermektedir. Yine Gazâlî, Eş'ârî'nin zann ile İbn Hanbel'i ve Mu'tezile'yi te'vil sebebiyle tekfir ettiğini, Mu'tezile'nin de Eş'ârî'yi te'villerden dolayı tekfir ettiğini belirtir. Zan ile hareket etmenin tutarsızlığı ve çıkmazını (Necm, 53/28) dile getiren Gazâlî, lafızdaki varlık türlerinin (zâtî, hissî, hayâlî, aklî ve şibhî gibi) beş mertebesi olduğunu, bunlara göre hangi varlık türüne anlamın verileceğini bulabilenlerin asla tekfir edilemeyeceğini vurgular. Yani te'vil kanununa uydukları müddetçe te'vil eden mezhep âlimlerinin tekfir edilemeyeceği genel esas olmalıdır (Gazâlî, 1992: 150 vd, 162 vd, 174, 178 vd; 2004: 342-4). Mezhep taassubu ile tekfir konusunda Gazâlî şöyle öneriler de bulunur:

“Tekfir ederken kesinlikle gözönünde tutulması gereken bir husus; bunu açık olan şer'i bir nassa dayandırmak, bir mezhep veya görüş taassubuyla hareket etmemek, işe şahsi kin ve düşmanlık karıştırmamak ve bunda İslâm ve müslümanlar için bir fayda görmektir. Halbuki pratikte birbirlerini tekfir edenler, genellikle açık nasslara dayanmak yerine mezhep ve görüş taassubu ve taraftarlığı yüzünden veya şahsi kin ve düşmanlık sebebiyle bunu yaparlar. Bunlarla tekfir etmeye kalkışmak ise kesinlikle câiz değildir. Bir mezhep veya fırkanın icihad ve görüşünü kabul etmemek küfrü gerektirmez. Küfür, Allah ve Rasülünü tekzip etmek ve onlardan geldiği kesin yollarla sabit olan hükümleri kabul etmemek veya bunları bozuk te'villerle tahrif edip mânâ ve maksadlarından uzaklaştırmaktır. Kişisel kin ve garazlarla insanları tekfir etmeye kalkışmak ise Allah'ın dinini kendi çıkar ve hesaplarına âlet etmektir. Asıl tekfir edilmeye müstehaklar da din ve mukaddesatı bu şekilde kullanmak isteyenlerdir.” (Gazâlî, 2004: 342-4)

Bu önerilerin tekfir probleminin çözümünde önemli bir kıstas olduğu söylenebilir. Bir mezhebin icihad ve görüşünü reddetmenin küfrü gerektirmediğini belirten Gazâlî, küfür, Allah ve Rasülünü tekzip, muhkem/kesin hükümleri kabul etmeme, bozuk te'villerle onların mânâ ve maksadlardan uzaklaştırma olduğunu söyler (Gazâlî, 1992: 123, 150, 162, 174-9; 2004: 343-4). Gazâlî'de Yunan filozoflarına uyan bazı müslüman kökenli filozoflar şu görüşlerinden dolayı tekfir edilebilir: 1-Âhîretteki dirilişin ruh-ceset olmadığını sadece ruh olduğunu iddia etmeleri. 2-Allah'ın küllî şeyleri bildiğini, cüz'î şeyleri bilmediği kanaatleri. 3-Âlemin de Allah gibi kadîm ve ezeli olduğunu, Allah'ın âlemin yaratıcısı değil, illeti olduğunu söylemeleri (Gazâlî, 1981: 14-6, 212, 307-313). İslâm filozoflarını Gazâlî'nin tekfir etmesi kendi kuralıyla çeliştiği eleştirileri yapılıdır. İbn Rüşd, “Tehafütü't-Tehafüt/Tutarsızlığın Tutarsızlığı” adlı eseriyile

Gazâlî'nin ortaya koyduğu bu tür görüşlerin doğruluk ve inandırıcılık bakımından yetersiz olduğunu büyük bir bölümünün de kanıtlayıcılık ve kesinlik bakımından tutarsız olduğunu açıklar (İbn Rüşd, 1986: 2). Gazâlî'nin görüşlerine değer veren Râzî'ye göre “Allah'ın yarattığı şeyler bir ölçüye göredir”(Ra'd, 13/8; Furkan, 25/2; Kamer, 54/49). Allah'ın küllî ve cüz'î her şeyi mutlak ilmiyle bildiğine işaret eder. Râzî, İslâm filozoflarının Allah, küllî şeyler (eşya) vaz edip onlara kuvvet ve özellikler yerleştirdi ve onları hususî ölçülerle takdir edilmiş olan hareketlerinden, belli cüz'î haller ve mukadder hususî münâsebetler ortaya çıkacak bir biçimde hareketlendirip tahrik etmekte, bu âyetin muhtevasına, kulların fiilleri, halleri ve düşünceleri de dahil ettiklerini söyler. Allah'ın tikelleri bilişine itiraz eden bazı İslâm filozoflarını Râzî, bu düşüncelerini usûlü'd-din dışında te'villerini hoşgörüyü karşılar, bu te'villeri sebebiyle Gazâlî'nin yaptığı gibi onları tekfir etmez (Râzî, 1978: 127-8; 1981: XIX/17). Râzî'nin usûlü'd-din dışındaki yorumları hoşgörüyü karşılama İslâm'ın özgür düşünceye verdiği önemi göstermesi açısından da önem arzeder.

Dinin kesin olarak bilinen yani muhkem bir hükmünü inkâr edenler dışında cehâletle gelişigüzel tekfir yapılmamasını, küfür ve imân hakikatlarının doğru bir şekilde öğrenilmesini de tavsiye eden Gazâlî, mezheplerin kaçınılmaz olduğunu ama taassup ve cehâlete dayanan mezhepçiliğin terk edilmesi gerektiğini, mezhep imamlarının görüşlerini kabul etmeyenlerin tekfirle suçlanamayacağını, mezhebin görüşleri dinin yerine geçirildiğinde, mezhepten olmayanları dışlamanın ötekileştirme, aşırılık, şiddet, terör vb. gibi fert ve toplum hayatında psiko-sosyal tehlikeler arz edebileceğini söyler (Gazâlî, 1992: 122-3).Gazâlî'nin bir mezhep veya fırkanın zarûrât-ı diniyye veya usûlü'd-din dışındaki ictihad ve görüşünü kabul etmemek küfrü gerektirmediği tezi aşırı te'villeri ve tekfiri önleme bakımından tutarlı ve uygun görülebilir.

3. Gazâlî'nin Te'vil Metodolojisi

3.1. Te'vil Âyetinde Durak Problemi

Kur'ân, âyetlerin muhkem ve müteşâbih olarak ikiye ayrıldığını beyan eden “Oysa onun gerçek te'vilini ancak Allah (bilir) ve ilimde derinleşmiş (rusûh sahibi) olanlar bilir”(Al-i İmrân, 3/7) ifadesi hakkında Gazâlî,âyetteki durak problemine değinir. Kıyametin kopma zamanı gibi sadece Allah'ın bileceği müteşâbihler için “Bunun te'vilini sadece Allah bilir” kısmında durmak uygun, eğer kastedilen kıyametin kopma zamanı değilse “Allah ve dinde rusûh sahibi olanlar bilir” şeklinde okunması daha doğrudur(Gazâlî, 2006: I/156-7).O,durağın “bunun te'vilini sadece Allah bilir” kısmında olmasını savunan ve te'vili reddeden Hanbelî-Selefî ekolüne cevaplar verir, müteşâbihlerin te'vilinin doğru olacağını savunur. Nasla sabit olmuş bir hususun aklın verileriyle çelişmeyeceği görüşünde olan Gazâlî'ye göre teşbih içeren haberlerin çoğu sahih değil, sahih olanlar da te'vil edilebilir.O, te'vilden uzak duran Eş'arî'nin bile amellerin tartılmasını te'vil yaptığını, Ahmed b. Hanbel'in de “Haceru'l-Esved, Allah'ın arz'daki sağ elidir”; “Mü'minin kalbi, Rahmân'ın iki parmağı arasındadır” ve “Rahmân'ın nefesini Yemen tarafından hissediyorum” gibi rivâyetleri te'ville açıkladığını belirten Gazâlî, “Ahmet b. Hanbel, bazı hadisleri te'vil etmiş, bunlar dışında haberlerde aklî nazara kendini tamamen vermemiş, derinlemesine inmemiştir. Şâyet bu konuda derinlemesine inseydi te'vil vecihlerinin çokça olduğu kendisine zâhir olurdu. Böylece “fevk” ve diğer cihet ifade eden mânâları Allah'a tahsis etmek gibi görüşlere sahip olmaz, onları te'vilden kaçınmazdı”(Gazâlî, 1984: 103 vd; 1992: 157-8, 162-4; 2004: 85-6) demektedir.Te'vil yapmak zorunda olmayan

hiçbir fırka ve anlayışın olmadığı tezini savunan Gazâlî'nin verdiği bu örneklerle muhtemelen âyetin “Oysa onun gerçek te’vilini ancak Allah ve dinde rusûh sahibi olanlar bilir” şeklinde okunmasının daha doğru olduğunu, rusûh sahibi âlimlerin te’vil yapabileceğini ispata yönelik olmalıdır.

3.2. Avam-Ârif Ayırımı

Te’vil bakımından insanları *avam* ve *ârif* diye ikiye ayıran Gazâlî, avam ile kastedtiği, edîb, nahiv âlimi, muhaddis, müfessir, fakîh, mütekellim gibi ma’rifetullah denizinde yüzmesini bilmeyen yani te’vil hakkında yeterli bilgi ve donanıma sahip olmayanlardır. Marifetullah denizinde yüzme öğrenmek için ömürlerini harcayanlar, dünya, mal, mevki, halktan ve şehvetlerden yüz çevirenler, ilimde ve amelde ihlâslı, tâatlı ve günahları terkde dinin hudûdu ve âdâbını gözeterek amel işleyenler, Allah rızası ve râzılığında başka şeyleri aklından çıkarırlar, Allah’ın muhabbeti yanında dünyayı, âhireti ve firdevsi bile bir tarafa atabilenler, marifet denizinin hakîkî dalgıçları âriflerdir. Rusûh sahibine “ârif” diyen Gazâlî’de avamın denizi ile ârifin denizi arasında fark vardır. Ârifin marifetullah denizi avamın su denizinden daha derin ve onda bulunanlar diğerine göre daha tehlikelidir. Su denizinde boğulan fânî hayatını, marifetullah denizinde boğulan ise ebedî hayatını kaybeder (Gazâlî, 1984: 35 vd; 2005: 9-14). Te’vil konusunda halkın ve nazar ehlinin olmak üzere iki türlü anlayış olduğunu belirten Gazâlî’de halk, mümkün merteye müteşâbihlere dalmaktan kaçınmalı, nazar/ilim ehli de müteşâbih lafızlara mânâ verebilmek için kat’i burhan ile zâhirlerini terketmeleri, hatalı burhan düşüncesiyle de birbirlerini tekfir etmemeleri gerekir. Burhan için ittifak ettikleri bir kanunu olmaları gerekir ki herkesin kabul edebileceği Kur’ân’ın ölçüleri; teadülü ekber, teadülü evsat, teadülü asgar, teanüd ve telâzum olmak üzere beş tanedir. Mizân-ı teadül; yüklemli iktirânî kıyastır. Buna adalet-müsavat ölçüsü de denir. Klasik mantıkdaki yüklemli kıyasın karşılığı, mizân-ı teadülün üç şeklini de yüklemli kıyasın üç şeklinin karşılığı olarak ele almaktadır. Şöyle ki; mizân-ı teadülün üç şekli olan mizân-ı ekber; yüklemli kıyasın birinci şeklinin, mizân-ı evsat; yüksemlî kıyasın ikinci şeklini, mizân-ı asgar ise yüklemli kıyasın üçüncü şeklinin karşılığıdır. Mizân-ı telâzum; klasik mantıkta bitişik şartlı kıyasa karşılık gelmektedir. Bu kıyas şeklinin öncüllerinden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemli önermeden oluşur. Gazâlî’nin tezine göre bu ölçüleri elde edip iyice anlayanlar, müteşâbihlerin te’vilinde yanlış noktaları kolayca tesbit edip hatalara düşmekten de kurtulabilirler (Gazâlî, 1992: 166-7; 2016: 56 vd). Gazâlî, müteşâbihleri duyduğunda avamın yani halkın yedi aşamalı tavır sergilemesini de ister. Bunlar; *takdis*, *tasdik*, *aczini itiraf*, *sükût* ve *imsak*’tır (Gazâlî, 1984: 12-5). O, yeterli bilgisi olmayan avamın te’vil ile ilgilenmesini hoş karşılamaz yüzme bilmeyen kişinin denize dalmasına benzetir. Yüzme bilmeyenin denize dalması ne kadar tehlikeliyse avamın da nasları te’vile kalkışması o kadar hatta ondan daha tehlikelidir. Kimileri denize ancak sahilden bakar ve dalgaların görüntüsünden bile korkar. Kimileri ancak ayaklarını denize sokabilir. Kimileri sadece boy hizası kadar bir derinlikte yüzebilir. Kimileri biraz daha derin sulara kulaç atabilir. Kimileri çok derin sulara yüzebilir; fakat derin sulara dalıp dipteki değerli taşları bulup çıkaramaz. Kimileri ise denizin en derin, en tehlikeli yerlerine dalar ve bütün cevherleri bulup çıkarmayı başarır (Gazâlî, 1984: 34-5). O’nun te’vil metodolojisine göre deniz örneği isabetlidir ama bu şartları taşıyanların bulunması günümüzde neredeyse zor gibidir. Müteşâbihleri remizler olduğu iddiasıyla te’vil yapan Batnîlerin yaptığı kuralı, aşırı te’villerin fikir ve toplumsal hayatta yaptığı tahribatı gören ve bu endişeyle ağır şartlar süren

Gazâlî'nin te'vil yapabileceklerde aradığı bu nitelikler eleştirilebilir. O, bir yönden haksız da değildir. Herhangi bir ilmî ölçüsü bulunmayan ve genellikle İslâm'ın belli başlı esaslarını iptal etmek vesilesi olarak te'villere dayanan Batınîlerin halkı Kur'ân ve sünnetten uzaklaştırıp, naslarda geçen her şeyi sınır ve kural tanımaksızın te'vile başvurmaları onu bu görüşlere itmiş olabilir (Gazâlî, 1964: 55 vd; 2015: 138). Delillerin şer'i hükümlere delâlet yönlerini, hükümlerin delillerden nasıl iktibas edileceğini, kıyas, icihad gibi konuların şartlarını, özelliklerini, lafız-mânâ ilişkisini, hükümlerin delillerden nasıl çıkarılacağına bilinmesi olanusül ilmine yani metodoloji, yöntembilime vâkıf olmayanın yapacağı te'villerin hem dînî hem de psiko-sosyal tehlikelerini dile getiren Gazâlî'de te'vilsizlik teşbih türü tasavvurlara yol açtığı gibi aşırı te'vil de lafız-anlam ilişkisini bozduğundan dinin temelini de yıkar (Gazâlî, 1964: 55 vd; 2006: I/6-7; 2015: 138).O'nun te'vil yapacak kişide belli bir yeterlilik şartı araması muhtemelen bu ve benzeri endişelerden dolayı olmalıdır.

3.3. Te'vil'de Nakil ve Akıl

İslâmî literâtürde müteşâbihlerin te'vilinde akla veya nakle önem veren farklı anlayışların olduğunu belirten Gazâlî, haber niteliği olan müteşâbihatın te'vilinde akıl-nakil dengesinin kurulmasını önerir (Gazâlî, 2004: 184 vd). 1-Aklı, 2-Nakli, 3-Hem akı hem nakli öne alanlar olmak üzere temelde üç yaklaşımın olduğunu belirtir, sonuncuyuda kendi içinde üç gruba ayırır.

Birincisi; aklı ön plana çıkarıp nakli akla tabi kılanlar. Gazâlî, bunların akı asıl yaparak nakillerde zayıf kaldıklarını, akla muhalif gördükleri nakilleri ya red yada kendi görüşlerine uygun şekilde te'vil yaptıklarını, müşkillerin araştırılması zahmetine katlanmayıp zâhirde akla ters nakilleri işittiklerinde onu inkâr ederek râvisini yalanladıklarını belirtir. Te'vilin zorluğunu görüp Hz. Peygamber'den gelen sahih haberleri inkâr etme fikrinin tehlikeli olduğunu tezini savunan Gazâlî, dinin temelini rivayet eden râvileri ve haberlerini inkârın tehlikeli bir yol olduğunu söyler (Gazâlî, 2015: 138). Bunlar Kur'ân gibi mütevâtir bulunanlar ile te'vil yapıp lafzî mânâlarına yakın hadisler dışında lafzî mânâya uzak te'villere girmekten sakındıkları için sahihleri inkâr ettiklerini belirten Gazâlî'nin tesbitine göre sahabe Allah'ın tecsim ve teşbihi çağrıştıran ifadelerden münezzeh olduğunu bildiğinden müteşâbihleri anlamakta güçlük çekmemişler, daha sonraki çağlarda aynı ifadeler problem oluşturmuştur (Gazâlî, 1992: 162-4; 2004: 85-6). Müteşâbihlerin Hz. Peygamber'in döneminde olmayıp dasonraki dönemlerde sorun olması Gazâlî'nin bu tesbitini destekler gibidir.

İkincisi; nakli ön plana çıkarıp akli nakle tabi kılanlar. Gazâlî'nin tesbitine göre müteşâbihlerin zâhirî anlamlarını esas alanlar ki akıldan kaçınmış, te'vile dalmayıp kelimelere zâhir anlamlar verdiklerinden akli bahislerin bazı yönleri arasında yer yer çatışmalar belirmiştir. Yani onlar Allah'ın bir cihette bulunmasının muhal olduğu gerçeğini kavrayamadığı için üst/fevk, oturma/istivâ gibi yön bildiren kelimeleri te'vile gerek görmeyenler gibi davranıp te'vile ihtiyaç olup olmadığının bile farkına varmayanlardır (Gazâlî, 2015: 138-9). Bu durum bilimsel çalışmalar ile akli çıkarımlara değer vermeme izlenimini oluşturduğu, çağlara göre düzgün bir şekilde yorumlanması gereken dini içerikli kavramların anlam alanını daraltarak fikir ve zihin çatışmalarına, dinin donukluğuna sebep olduğu söylenebilir.

Üçüncüsü; Akı ve nakil arasında bir denge kurmaya çalışanlar yani her ikisini birleştirme (cem) ve uzlaştırmaya (telfik) gayret edenler. Gazâlî bu sonuncu yaklaşımın daha isabetli kendisinin de bu tutumu tercih ettiğini, bunun akıl-nakil arasında bir uyum ve bağdaşmayı esas

aldığını da ifade eder. Gazâlî, hikmeti, hakikatı bulmaya en çok yaklaşanlar ilimde rusûh sahibi/ârifler, takdir edilebilecek sağlam bir metod, dosdoğru bir yol izleyenler, yüce bir iş ve meşakkatli yola girenler olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 2015: 138-9). Akıl ile nakli uzlaştırarak problemlerin çözümü olabileceğini, değilse bid'at ve sapıklığa düşülebileceği tehlikesini vurgulayan Gazâlî, konuyu açıklamak için akıl ile vahyi, müşahhas benzetmelerle anlatır. O'na göre akıl, ilaç ve tedaviyi kabul etmeyen göz, vahiy ise ışıkları çevreyi aydınlatan güneş gibidir. Doğru ve sağlıklı görmenin olabilmesi için sağlam bir gözün yanında güneşin ışığının da olması gerekir. Kur'ân'ın ışığıyla yetinip akıldan uzaklaşan, gözlerini yumarak çevreyi görmeye çalışan kör gibidir. Akıl ile vahiy cemedanlar iki nurdan da faydalanarak hidayeti ve hakikatı bulabilirler. Bunların herhangi birinden uzaklaşanlar aklını kullanmayanlar hüsrânda kalırlar. Selefî gruplardan çıktığı söylenen Haşviyye'nin yaptığı gibi akılı dışlayarak dinin zâhirîne uymanın akıl ve basiret zaafından ileri geldiğini, filozofların ve bazı aşırı Mu'tezile'nin yaptığı gibi akılı tek ölçü zannederek dînî nass ve haberleri red veya te'vil etmeye kalkışmanın kalp ve niyet bozukluğundan ileri geldiğini belirten Gazâlî'ye göre bu iki yönelişden biri ifrat, diğeri de tefrittir. Akıl göz gibi vahiy de güneş gibidir. Akıl ve vahiy üst üste gelen ve birbirlerini tamamlayan iki nurdurlar. Bu iki nurla düşünmek, tıpkı iki gözle görmek gibidir. Bu nurlardan biriyle düşünmekse tıpkı tek gözle ve şaşkınlıkla görenin iki gözle gören gibi olduğunu söylemek yanlış olduğu gibi, akıl ve vahiy nurlarından birisiyle gerçeklerin bulunup bilineceğini düşünmek de yanlıştır (Gazâlî, 2004: 11-2). Bununla O'nun akıl nakil birlikteliğini savunduğu gibi kuralsız, aşırı te'villerle ve tekfir problemine çözümler sunduğu söylenebilir.

3.4. Dilin Kullanımı

Gazâlî'de te'vil, lafızların anlaşılabilmesi için dilin kullanımı esastır. Bu da dilin semantik, nahiv, belagat yapısı, lafız ve mânâ ilişkisinin kuralına göre bilinmesini gerektirir. O'na göre dil bakımından lafızlar da zâhir ve mücmel olarak ayrılırlar. Zâhir, anlamı zihinde canlanan ilk mânâ veya ilk görüşte anlaşılacak şey, mânâsında bir karar verilemeyen ise mücmeldir. Bu lafız, niteliği hakkında tereddüt edilen kapalı/müphemdir. Mânâlar bakımından da lafızlar; 1-Müşterek/eşadlı, 2-Müşekkek/dereceli anlamda, 3-Mütevâtî/eşit anlamlı, 4-Müterâdif/eş anlamlı, 5-Müteâyil/ayrı nisbetli ve 6-Müteşâbih olmak üzere ayrılır, müteşâbih lafızlar her iki anlama da delâlet ederler (Gazâlî, 2006: I/156; 2015b: 64-8). Arapça'da lafızın hakikî ve mecazî iki türlü mânâsı olduğunu belirten Gazâlî "Âyet ve hadislerdeki lafızları mânâlandırma hakiki ve mecazî iki yöntem uygulanır. Hangi lafızdan hangi mânânın alınması gerektiğini belirleyen de Kur'ân'ın ortaya koyduğu temel prensiplerdir. Bu ilkelerden birisi, Allah'ın başka herhangi bir varlığa benzemediğidir. Zâhir ve hakikî mânâları bu prensibe uymayan âyet ve hadislerin mecazî mânâları anlaşılır" (Gazâlî, 2004: 78-9) demektedir.

Te'vil, bir delilin desteklediği ihtimalden ibaret olup bu delil sayesinde te'vil, zâhirîn delâlet ettiği anlamdan daha ağır basar ve zanna daha galip gelir. Gazâlî'de her te'vil, bir anlamda lafız hakikatten mecaza çevirmektir. Bu ihtimal bazen yakın bazen uzak olur. İhtimal eğer yakınsa, bunun isbatında yeterince kuvvetli olmasa da yakın bir delil yeterlidir. Eğer ihtimal uzak ise, bu uzaklığını telafi edecek bir delile ihtiyaç duyar; tâ ki bu uzak ihtimali almak, bu delile muhalefet etmekten daha ağır basabilsin. İşte bu zann-ı galiptir. Bu delil bazen karine, bazen kıyas, bazen de kendisinden daha kuvvetli başka bir zâhir olabilir (Gazâlî, 2006:

II/35).Bu karine aklî delil, Allah için mekân, yön, şekil, uzuv olarak göz, intikâl ve istikrâr imkânı vb. gibi konuların muhâl olduğuna delâlet ettiğinden bu tür lafızların aklî delille te'vil gerektiğini belirten Gazâlî,âhiretle ilgili hususlar Allah'ın kudreti bakımından muhâl olmadığından o tür lafzın zâhirîne göre açıklamanın,anlama göre mânâlandırmanın gerektiği kanaatindedir (Gazâlî, 1981: 201). Gazâlî, te'vilde akıl ve nakil arasında bir denge kurmaya çalışma, her ikisini birleştirme ve uzlaştırmaya gayret etme temel ilkesini ortaya koyduktan sonra bir âyet veya hadisteki lafzı bu beş varlık türünden herhangi birinde kabul eden ve buna uygun olarak te'vil edenin hiçbir şekilde tekfir edilmemesini ısrarla vurgular(Gazâlî, 1992: 162). Dolayısıyla Gazâlî'de müteşâbihlerin anlaşılmasında varlık kategorilerinin önemli bir işlevi olmalıdır.

3.5. Te'vilde Varlık Mertebeleri

Zâtî Varlık/el-Vücûdu 'z-Zâtî: Akıl ve duylardan bağımsız olarak dış dünyada gerçekliğe sahip olan yani sabit, hakiki varlıktır. Herkes tarafından algılandığı için te'vile ihtiyaç olmaz. Göklerin, yerin, canlıların ve bitkilerin varlığı gibi, bu varlık türü o kadar açıktır ki varlık dendiğinde insanların çoğunun aklına bunlar dışında bir varlık türü gelmez.Kur'an'da geçen bu varlıklar duylularla ve akılla idrak edilsin veya edilmesin bunların gerçekte var oldukları kabul edilir. Gazâlî, zâtî varlık türü için, âyetlerdeki “arş” (Taha, 20/5), “kürsî” (Bakara, 2/255) ve “yedi kat göğü” (Tarık, 65/12) örnek gösterir. Bu ifadeler zâhirî üzere sabit olduğundan te'vil edilmezler (Gazâlî, 1992: 157).

Hissî Varlık/el-Vücûdu'l-Hissî: Görüntüsü dışında bir varlığa sahip olmadığı halde görme kuvveti ile bir şeyin görülmesi gibi sadece hissen var olan, duyu organına mahsus bir varlık türüdür. Uyuyan veya hasta bir kişinin uyanırken gördüğü hayalî varlıklar bu türdendir. Bu şekilde görülen hayalî varlıkların dış dünyada bir gerçekliği bulunmaz. Ancak duyu organları bunları dış dünyada varmış gibi algılayabilir. Bir kimse nokta büyüklüğünde bir ateş parçasını eline alsın ve hızla sağa-sola düz bir şekilde hareket ettirse ateşten bir çizgi, çember şeklinde hareket ettirirse ateşten bir çember şekli oluştuğunu görecektir. Gerçekte ise ne çizgi ne de daire şeklinde bir ateş vardır. Gözün gördüğü çizgi ve dairenin dış dünyada bir gerçekliği yoktur (Gazâlî, 1992: 156-8).Hz. Peygamber'in “*Kıyamet gününde ölüm, güzel bir koç şeklinde getirilir ve cennetle cehennem arasında boğazlanır*”(Buhârî, 1981: Rekaik 51; Müslim, 1981: Cennet 40) ifadesinde Gazâlî ölümün bir araz olduğunu ve cisme dönüştürülemeyeceğini bilenlerin bu hadisi te'vil etmesi gerektiğini belirtir. Buna göre kıyamette insanlar bu koçu görecekler ve onun ölüm olduğuna inanacaklardır. Bu durumda aslında boğazlanan koç değil kendisinden ümit kesilen şey yani ölümdür. Kendi anlayışı ve kabiliyetine göre te'vil konusunda aklî burhanı getiremeyenler, muhtemeldir ki ölümün zâtında, kendisinin koça dönüşeceğini ve boğazlanacağına inananlardır(Gazâlî, 1992: 157-8).Bu varlık türüne Gazâlî'nin verdiği diğer bir misâl Hz. Peygamber'in “*cennet bana şu duvarın yüzeyinde gösterildi*”(Buhari, 1981: Salât 40; Müslim, 1981: Küsûf 3) şeklindeki ifadesidir. Cisimlerin birbirinin içine giremeyeceğine (tedâhul) ve büyük bir cismin küçük bir cismin içine sığamayacağına akıl yürütmeye ulaşanlar bu rivâyeti şöyle te'vil ederler: Cennetin kendisi duvara nakledilmiş değil, ancak onun sûreti sanki gözle görülüyormuş gibi duvarda canlandırılmıştır. Gazâlî'de küçük bir aynada koskoca gökyüzünü görülebilmesi gibi büyük bir nesnenin küçük bir nesnede görülmesi imkânsız değildir (Gazâlî, 1992: 157).

Hayâlî Varlık/el-Vücûdu'l-Hayâlî: Duyu organlarıyla algılanan varlıkların, duyular devre dışı kaldığında zihinde kalan sûretleri/imajlarıdır. İnsan gözleri kapalıyken bile zihninde bir fil veya at imajı canlandırabilir. Sanki fil ve at görülüyormuş gibi zihinde eksiksiz bir sûret meydana gelir. Ancak bunların o an için zihnin dışında bir gerçeklikleri yoktur. Hz. Peygamberin: “Ben Yunus b. Mettâ’yi üzerinde Katvan işi bir aba olduğu halde telbiye edip dağlar da ona cevap veriyorken ve Allah da ona Lebbeyk Ey Yunus derken görüyor gibiyim”(Müslim, 1981: İman 268) ifadesiyle onun hayalinde canlandığı bir olayı tasvirle anlattığı açıktır. Sözün söylendiği anda böyle bir olay olmamış, Hz. Peygamber de onu gerçek anlamda görmemiştir. Hz. Peygamberin “görüyor gibiyim” ifadesi de bunu teyit eder. Öte yandan hayal edilen her şeyin görme mahallinde de canlandırılması tasavvur edilebilir, bu da müşahede olarak değerlendirilebilir. Maksat, örnek yoluyla anlaşılmasını sağlamak olup bu sûretin kendisi değildir. Gazâlî’de hayâl mahallinde temessül edilen her şeyin görme mahallinde temessül etmesi de tasavvur edilir ve bu hâl de müşâhede yani görme olur, hayâl edilmesi tasavvur edilen şeylerde görmenin mümkün olmadığının delille gösterilmesi pek nâdirdir. Örneğin gözler kapalı haldeyken sanki onları görüyormuşçasına “fil” ve “at” sûretini hayâlinde oluşturulabilir. Bunlar tam bir şekilde kişinin dimağında var olup hariçte ise varlığı mevcut değildir.

Aklî Varlık/el-Vücûdu'l-Aklî: Bu varlık türü bir şeyin ruhu, hakikati ve mânâsı olmasıdır. Akıl, duyular, zihin ve dış dünyadaki bir varlığın bu varlık türlerindeki gerçekliğinden bağımsız olarak saf mânâsına ulaşmaya çalışır. Örneğin “el”in hem duyulara konu olan bir yönü, hem zihinde bulunan bir imajı hem de dış dünyada bir gerçekliği vardır. Ancak akıl tüm bunların dışında onun mânâsına ve hakikatine ulaşmaya çalışır. Bu da kudret ve tutma gücüdür. Aynı şekilde kalemin de bir sûreti vardır, fakat onun hakikati onunla yazı yazılmasıdır (Gazâlî, 1992: 157-8). Gazâlî’nin buna verdiği örnek “Günahlarının cezasını çekip de cehennemden çıkan kimselere bu dünyanın on katı büyüklüğünde cennetten bir yer verilir” (Müslim, 1981: İman 83) rivâyetidir. Zâhirinden anlaşılan cennette verilecek yerin en, boy ve yüzölçümü bakımından dünyadan on kat daha büyük olmasıdır. Bu ise duyusal ve hayâlî bir farktır. Ancak cennetin gökte olduğunu bildiren hadisleri bilenler, bu hadislere göre göğün dünyaya dâhil olduğunu, dünyanın on katı bir büyüklüğün dünyanın bir parçasına sığamayacağını düşünüp hayrete düşebilirler. Bu sorunu ancak te’vil yapmayı bilenler ortadan kaldırabilir. O da burada kastedilen “on kat”ın manevî ve aklî olduğu şeklinde yapılacak bir te’vildir. Yani maddî ruhudur, mânâsı da his ve tahayyül yoluyla idrâk edilen alanı değil, aklen idrâk edilen alanıdır. Biri “mücevher” ile “atı” kıyaslayarak “bu mücevher bu atın on katıdır” diyebilir. Kastedilen boyut itibariyle bir kıyaslama değil değer itibariyle bir kıyaslamadır. Hadiste de burada yapılan değer bazlı kıyaslamaların bir benzeri yapılmış, mü’minlerin cehennemde günahlarını çektikten sonra dünyadan daha değerli bir cennet bahçesine yerleştirileceğini anlatmak istenmiştir (Gazâlî, 1992: 157-8).

Gazâlî’nin aklî varlık ile ilgili verdiği ikinci örnek Allah’ın Hz. Âdem’in çamurunu kırk gün boyunca elleriyle yoğurduğuna dâir haberidir(Buhari. 1981: Enbiya 3; Müslim, 1981: Kader 15). Allah için insanlar gibi bir organ anlamında “el” olamayacağını ve bunun teşbih anlamına geleceğine delil getirenler hadiste bahsedilen “el”in ruhani ve aklî olduğunu kabul ederler. El’den kasıt bir şeyi tutmaya ve kavramaya yarayan, kendisiyle iş yapılan, bir şeyi vermeye ve almaya yarayan vasıta. Allah’a nisbet edilen el kelimesinin Allah hakkında

sûreti değil, ruhu ve mânası; bu da bir şeyi tutma ve kavrama gücüdür (Gazâlî, 1992: 157-8, 162).

Şibhî Varlık/el-Vücûdu’ş-Şibhî: Bu varlık türü sûret olarak da hakikat olarak da ne duyularda, ne hayalde, ne akılda, ne de dış dünyada bizatihi bir varlığa sahiptir, sûreti ve hakikati yoktur. Histe, hayalde ve akılda da bulunmaz. Fakat var olan başka bir varlığa bir özelliği itibariyle benzediğinden şibhî/varlığa benzeyen varlık ismini almıştır. Örneği âyetlerde Allah için kullanılan “öfke/gadab”, “özlem/şevk”, “sevinç /ferah” ve “sabır” gibi ifadelerdir. Öfkenin anlamı, sonucunda rahatlamak ve şifa bulmak amacıyla kalpteki kanın kaynamasıdır. Bu ise acı ve eksiklik anlamına gelir. Öfkenin ne bu anlamıyla ne de hissî, hayalî ve aklî anlamıyla Allah’a nispet edilmesi mümkün olmadığına delil ile ulaşanlar bunu öfke sonucu meydana gelen şeyleri başka bir şey olarak yorumlayıp buradaki ceza vermeyi “irâde etme” anlamışlardır. İslâm fırkalarından te’vil yapmak zorunda olmayan hiçbir fırka yoktur diyen Gazâlî’ye göre Eş’arî bile amellerin tartılmasını te’vil yapmış, “*amellerin yazıldığı sayfalar tartılır ve Allah onlarda amellerin dereceleri miktarınca ağırlıklar yaratır*” demiş ve bu te’vil şekli, meseleyi uzak bir yorum olan şibhî varlığa götürmektir. Yine Gazâlî’ye göre te’villerin hakikatten en uzağı ve en garibi de sözü mecaz veya istiâre saymaktır. O ise aklî veya şibhî varlıktır, İbn Hanbel de bu şekilde te’vil yapmak zorunda kalmıştır.Nasslarda geçen teşbih/mecaz ifadeleri bu beş varlık türüne uygun bir şekilde te’vil edenlere hakikati arayan dinin gerçek tasdikçisi denilebilir (Gazâlî, 1992: 157-8, 161-4; 2004: 85-6).Gazâlî’de varlıklara delâlet eden lafızların felsefî ve tasavvufî te’villerinin avamda yanlış algı ve tasavvurlara yol açacağı endişesi vardır. İslâmî bazı fırkalar mecazî ifadeler hakkında bu beş türün bilinmemesi sonucu yanlış te’viller yüzünden birbirlerini tekfire kalkışmaları bu görüşü destekler gibidir. Gazâlî’ye göre bir âyet veya hadisteki lafzı bu beş varlık türünden herhangi birinde kabul eden ve buna uygun olarak te’vil eden bir kimse hiçbir şekilde tekfir edilemez. Ancak bu te’villerin câiz olabilmesi için zâhirî anlamı kasetmenin imkânsız olduğu bir delil ile ortaya konmalı, eğer lafız zâhirî üzere anlaşılması mümkünse te’vil câiz değildir. Bunun mümkün olmadığı ortaya konulursa öncelikle hissî varlığa, bu mümkün olmazsa hayalî varlığa, daha sonra sırasıyla aklî ve şibhî varlığa geçilmeli ve bu şekilde te’vil edilmeye çalışılmalıdır. Delile dayanan bir zorunluluk bulunmadıkça bir varlık derecesinden ötekine geçilmemelidir (Gazâlî, 1992: 162 vd). Diğer bir deyişle nasstan ilk anlaşılan mânâ zâtî varlıktır. Bu mânâ sabit olduğunda diğer mânâların hepsini içerir. Zâtî varlığın anlaşılması imkânsız olduğunda hissî varlık anlaşılır. O mânâ sabit olduğunda kendinden sonrakileri içine alır. Hissî varlığın subûtu da mümkün olmadığında hayalî veya aklî varlık üzerinde durulur. Onlar da mümkün olmadığı takdirde şibhî-mecâzî varlık mânâsı alınmalıdır. Bir varlık derecesinden ötekine geçmek için ihtiyaç duyulan delil konusunda da ihtilaf söz konusu olabilir. Bu ihtilâfî bir örnekle delillendiren Gazâlî, Hanbelîler Allah’a “fevk” yönünün nispet edilmesine engel hiçbir delil yoktur derken, Eş’arîler aynı şeyi Allah’ın görülmesi için savunurlar. Bir mezhep diğer mezheplerin te’vile gerekçe olarak öne sürdüğü delilleri kabul etmeyebilir. Bu delillerin herkesce aynı şekilde anlaşılması da mümkün değildir, demektir(Gazâlî, 1992: 162 vd; Oral, 2019: 199 vd). O, muhtemelen mezhepler arası fikir, delil ve tartışmalarda ortak metodoloji, hoşgörü ve akademik uslûbu da önermektedir.

3.6. Âyet ve Haberlerdeki Te'vil Şartları

Gazâlî, müteşâbihleri âyet ve haberlerde olmak üzere ikiye ayırır. Âyetlerdeki müteşâbihleri te'vil ile haberlerdeki müteşâbihleri te'vil etmenin aynı olmadığını dile getirir. Te'vil edilmesi gereken bir nass ile te'vile müsait olmayan bir nassı ayırt etmek kolay bir iş olmadığını belirten Gazâlî, bunu yapacakların Arap dilini bu dilin temel kurallarını, istiâre, mecâz ve darb-ı mesellerin bu dildeki kullanım biçimlerini bütün incelikleriyle bilmesi gerektiğini savunur. Kur'ân dışındaki haberlerdeki müteşâbihlerin te'vildeki delillerin karışık olduğundan daha zor olduğunu beyan eden Gazâlî, onu da Arap dilini, darb-ı meselleri bilmenin ötesinde tarih kitaplarını, geçmiş asırların durumlarını, hadis kitaplarını ve hadisleri nakleden kimselerin hallerini ve sözlerini nakletmedeki maksatlarını iyice araştırıp inceleyenler idrâk edebilir, yapabilir, der(Gazâlî, 1992: 168 vd). Yani Gazâlî, âyetlerdeki müteşâbih ifadelerin te'vilinin haberlerdeki müteşâbih ifadelerden daha kolay olduğunu, âyetleri te'vil etmek için Arap dilini bu dilin temel kurallarını, istiâre, mecâz ve darb-ı mesellerin bu dildeki kullanım biçimlerini bütün incelikleriyle bilmesi gereğini söylerken, Kur'ân dışındaki haberlerdeki müteşâbihlerin te'vili için de yukarıda şartlara ilaveten; tarih kitaplarını, geçmiş asırların durumlarını, hadis kitaplarını ve hadisleri nakleden râvilerin hallerini ve sözlerini nakletmedeki maksatlarını (ricâl ilmini) iyice araştırıp inceleyenlerdiyerek ayrı ihtisası gerektirmektedir.Gazâlî'ye göre te'vil de iki şekilde olur; 1-Te'vil edilen mânânın Allah için subûtunun rütbe üstünlüğü gibi kesin olması,2-Te'vil edilen lafzın iki ayrı mânâya gelmesi, fakat birinin Allah hakkında subutunun câiz olmaması nedeniyle diğerrinin câiz olduğunun ortaya çıkmasıdır.Sözgelimi “*O, kullarının fevkinde galiptir*” (En'am, 6/18) âyetindeki gibi. Arap dilinde bu lafız mekân ve rütbe yüksekliği gibi iki mânâda kullanılır. Allah'ın mekandan münezzeh olduğu için O'nun hakkında mekân yüksekliği bâtıldır. “Efendi köleden üstündür”, “Sultan vezirden üstündür” dendiği gibi geriye rütbe yüksekliği kalır. İstivâ lafzı da iki değil üç veya dört mânâya gelir. Gazâlî'de eğer bir lafız üç ayrı mânâya geliyor ve bu mânâlardan ikisi Allah hakkında câiz, diğeri bâtıl oluyorsa Allah için câiz olan o iki mânâyı teke düşürmek ancak zan ve ihtimalle olur. Böyle te'vil sonucu kesinlik ifade eden lafızlarla konuşulması uygun olmadığından “benim zannımca, kanaatime göre” gibi muhtemel sözler şeklinde olmalıdır. Gazâlî, delilin (burhan) şartının tam olarak anlaşılması gerektiğini anlamaktan âciz kalılabileceğini delil kesin olduğunda te'vile ruhsat verilebileceğini, delil kesin olmadığına ise ancak akla yakın ve anlaşılır te'vile izin verilebileceğini söylemektedir(Gazâlî, 1984: 50-1; 1992: 178-180).

Gazâlî'nin müteşâbihlerin te'vilinde kaide, şart ve tavsiyelerde bulunması, son yazdığı eseri “İlcâmü'l-Avam an ilmi'l-Kelâm”da avam tabakasının müteşâbih lafızları te'vil etmekten mümkün olduğunca kaçınılmasını tavsiyesi bir tutarsızlık ve çelişki oluşturduğu söylenilebilir. Aslında Gazâlî Batınîler ve Felâsife'nindinî kavramların içini boşaltarak yaptığı aşırı te'villerin toplumlarda meydana getirdiği muhtemelen psiko-sosyal infiallerden endişe etmesinden dolayıdır. Gazâlî'nin bir tesbitine göre de bütün mezhepler, müteşâbihlerde lafzın zâhirî mânânın anlaşılmasının imkânsızlığı hakkında bir delil bulunmasına bağlı olduğunda te'vilin cevazına ittifak etmişlerdir. Yani te'vil yapmayan mezhep yok gibidir(Gazâlî, 1992: 165). O halde Gazâlî'nin düşünce sistemine göre te'vilde belli bir metodoloji, kanun, mîzân olmalıdır ki hatalara ve aşırılıklara düşülmesin.

3.7. Te'vil İçin Bazı Öneriler

Müteşâbih lafızların dilde kullanımının zorunlu, zenginlik ve ârifler için kemâl olduğunu vurgulayan Gazâlî, haberlerdeki müteşâbihlere tutarlı ve anlaşılır te'vil yapabilmek için birtakım önerilerde de bulunur. Bunlar şu şekilde sıralanabilir;

3.7.1. Tenzîh ve Takdîs Bilgisi

Gazâlî, müteşâbih lafızlarda şüphe ve tereddüt olmaması için Allah'ın yaratılmışlık niteliklerinden ve tüm noksanlıklardan münezzehe olduğu *tenzih* ve *takdis* bilgisini önceden öğrenmesini önermektedir. Şöyle ki; ayrı ayrı yerlerde ve yerlerinde herhangi problem teşkil etmeyen bir takım müteşâbihleri Mücessime ve Müşebbihe türü kişilerin bir araya getirdiğini beyan eden Gazâlî, bu lafızların yerli yerinde dağınık ve teker teker söylendiklerine o kadar vehim ve tereddüt hasıl olmayacağını belirtir. O'na göre âyetlerde müteşâbihler çok azdır. Hz. Peygamber az sayıda olan bu lafızları ömrü boyunca farklı zamanlarda konuları açıklama sadedinde söylediğinden bu çeşit kelimeler kendilerine itimad câiz olmayan yani zayıf hadis çeşitlerinden dinî konularda delil kabul edilmemeyen *şâzve zayıf* rivâyetlerde çok bulunur. Âdil bir râviden nakli sahih olup da mütevâtir derecesine çıkan lafızlar birkaç adet/sayıdan ibarettir. Gazâlî'ye göre teşbih vehmini gideren karine ve lafızlarla beraber söyleyen Hz. Peygamber, O karine ve işâretleri huzurunda bulunup bu konuşmaları dinleyenler anladıklarından sormamışlardı. Lafızlar, bu karinelere soyutlanarak nakledilince vehim ortaya çıkmıştır. Bu zannı giderecek en büyük karine; kişileri vehme düşüren bu lafızların zâhirî mânâlarından Allah'ın münezzehe olduğu *takdis* bilgisinin önceden bilinmesidir. Yani Allah'ın sûret, el, ayak, nüzûl ve istikrar vb. gibi cisim ve cisim niteliklerinden münezzehe olduğunu daha önce öğrenen için bu bilgi, içine işlemiş bir sermaye gibidir. Duyduğu lafızda hiçbir şek ve şüpheye kapılmaz. Kişilerin önceden sahip olduğu bu bilgiler her ne kadar bazıları için bu kelimelerin te'vili ve asıl mânâsının ne olduğu konusunda bazı şüphe ve tereddütler olsa da hiç şüphe kalmayacak şekilde vehimleri gideren karinelere (Gazâlî, 1984: 93 vd). Gazâlî'nin kişi de müteşâbihlerde şüphe ve tereddüt olmaması için Allah'ın yaratılmışlık nitelikleri ve noksanlıklardan münezzehe olduğu *tenzih* ve *takdis* bilgisini önceden öğrenilmesi önerisi müteşâbihlerde olduğu gibi Allah tasavvurunda olması arzulan genel geçerliliği olan bir esas olduğu söylenebilir.

3.7.2. Usûlü'd-Din'de Te'vil

Gazâlî'ye göre müteşâbih lafızların te'vili gelişigüzel olmamalıdır. Onların te'vilinin dinin aslından mı yoksa fûrûundan mı olduğuna bakmak gerekir. Akıl yürütme ve te'vil ile ulaşılan bilgiler dinin temel esasları (asl) veya tâli (fer'î) konular ile ilgili olabilir. Tek bir konu dışında fûrûata ilişkin te'villerinden dolayı hiç kimse tekfir edilemez. Tekfire sebep olabilecek tek konu ise Hz. Peygamber'den tevatürle geldiği kesin olarak bilinen dini bir esas (zarûrât-ı dîniyye veya usûlü'd-din) inkâr anlamına gelecek bir te'vile başvurmadır. Bunun dışındaki tüm meselelerde insanların hata yapmaları mümkündür. Allah'a, Resûlüne ve ahiret gününe iman gibi akâid esasları ile te'vil edilmesi mümkün olmayan, tevatür ile nakledilen ve aksine herhangi bir delilin bulunmadığı hususları reddetmek ise çok tehlikelidir. Te'vile konu olan nassın mütevâtir mi ahad mı olduğunu tespiti önemlidir. Çünkü halk arasında çoğunlukla meşhur haberlerin mütevâtir olduğu sanılabilir. Tevatür, Hz. Peygamberin ve meşhur şehirlerin varlığının bilgisi gibi bir şeyin şüphe götürmez bir şekilde bilinmesidir. Bir haberin mütevâtir olabilmesi için Hz. Peygamber zamanına varıncaya kadar tüm asırlarda mütevâtir olması gerekir. Gazâlî'de tevatür öyle bir kesinlik derecesidir ki insan onu diliyle inkâr eder ama

kalbinin onu bilmemesi imkânsız gibidir. Fırkaların taassub ile kendi delillerini mütevâtir, muhalifinkini zayıf rivâyet sayması Gazâlî'yi endişelendirmektedir (Gazâlî, 1992: 174, 178; 2004: 342-4). Te'vil konusunda dilin düzgün kullanımını konusunda önemli bir kaideye de daha dikkat çeken Gazâlî, delile itiraz eden bazen kendisinin te'vil edici olduğunu ileri sürerek mütevâtir bir nassa aykırı davranabildiğini, fakat onun te'vil diye ileri sürdüğü düşüncenin dil kaideleriyle uzaktan ve yakından hiçbir ilgisi bulunmadığı da, bunu yapan her ne kadar kendisinin te'vilci olduğunu iddia etse de öyle değil gerçekte bu durum onun cehâletini gösterir, der (Gazâlî, 1992: 176). Bir başka yerde bu durumu yüzme örneğiyle açıklar (Gazâlî, 1984: 45-9).

3.7.3. Zannî Delil

Gazâlî, müteşâbihlerin te'vilindeki delillerin ya kat'î, ya şüpheli veya zann-ı galib ile olduğunu, şâyet delil kat'î ise onunla te'vil yapılabileceğini, şüpheli ise mümkün merteye sakınılmasını öğütler. Ârif olanlar için *Allah ve Resûlünün murâdı budur* diyerek, aralarında tercih yapmadığı şüpheli mânâ ile hüküm vermemesi daha uygundur, der. Zann-ı galip; zannın bir tarafında ilim, diğer tarafında cehil var; doğruluk yönünden ilme en yakın olan tasdike yani daha çok ve daha güçlü emârelerle desteklenen zandır (Gazâlî, 2006: II/35). Şâyet te'vil zann-ı galib ile olursa, zannın tealluk ettiği iki şey mümkün. *Biri*, içine doğan o mânâ Allah hakkında câiz midir, muhal midir? *Diğeri*, kat'î olarak câiz olduğunu bilir, ancak murâd olan bu mudur, değil midir tereddüdü varsa buna da özen göstermeli. Gazâlî böyle kişiye iki şeyi yapmayı tavsiye eder. *Biri*, hata yapma ihtimali olduğundan o zannettiği mânâyı kesin inanarak şuursuz bir şekilde kendini bırakmamalı. *İkincisi*, zannettiği mânâyı kesin ifadelerle söylememeli, "Ben öyle zannediyorum" gibi sözlerle ifade etmeli. Gazâlî bu görüşüne "*Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardınca gitme!*" âyetini de delil getirir (İsra, 17/36; Gazâlî, 1984: 35-6). Yine de moral bozulmamasını isteyen Gazâlî, üç şey lafza zann ile anlamincevâzına delâlet eder; *Birincisi*; doğruluğun mübahlığını gösteren delil. Bunları anlatmasında sâdik olan ârif, bir fitne ve zarar yoksa doğruyu söylemenin mübah olduğunu düşünür, kendisi de o mânâyı öyle zanneder. Gazâlî, halbuki onun müteşâbihlerde zanla söylediğini onu işiten kesin/kati doğru diye inanır, bilmeden bir hüküm verir, bu hükümle bir başkasının tekfirine hükmederse tehlikeli bir durum sözkonusu olabilme riski olduğunu belirtir. *İkincisi*; Kur'ân'ı tefsir edenlerin zan ve tahmin ile görüşleri. Bir âyetin tefsirinde birçok görüşler ve birbirine zıt görüşler olabilmektedir. Çünkü onların her söylediği Hz. Peygamber'den işitilmiş haber değil, ictihattır. Gazâlî'ye göre bu, istiva, fevk gibi haberi sıfatlar konularında zan ve tahmin kabul edilemez. Belki bu, fikhî hükümlerde, nebilerin ve kâfirlerin hallerini hikayede, mev'iza ve mesellerde, büyük hata tehlikesi olmayan konularda olabilir, ulûhiyet konularında ise tehlikelidir. *Üçüncüsü*; Tabiin'in, sahabeden âhâd yollarla gelip de tevâtür derecesine ulaşmayan müteşâbihata dâir haberlerin nakli konusunda icma etmesi. Müteşâbihlerde ancak Kur'ân'da olan veya Hz. Peygamber'den kesin ilim ifade eden durumlarda güvenilebilir, âhâd haberlere itimad edilmez. Selef, âdil kişilerin yaptığı âhâd rivayetleri kabul edip sahih gördüklerinden müteşâbihlerde onarılmaz yaralar açmıştır. Gazâlî'ye göre "Âdil bir râvi size ne haber vermişse onu tasdik edin, kabul edin ve nakledin" deyince bundan "nefislerinizin söylediği zanları kabul ve tasdik edin, onları açığa vurarak rivâyet edin" demek anlaşılmalıdır. Âdil olmayan bir râvinin rivâyet ettiği müteşâbihlerde uygun olan ondan yüz çevirip rivâyet etmemek esas olmalıdır. İtikadi konulardaki âhâd rivâyetlere meviza ve benzeri konularda gösterilmesi

gereken ihtiyattan daha fazla önem ve itina gösterilmesi gerektiğini belirten Gazâlî muhtemelen burada Ehl-i Hadis veya Haşviyye türü anlayışlardan endişelidir. *Ehl-i Hadis*, rivâyetleri yorumlamadan ve kıyas yapmadan uygulamışlar, aklî-edebî ilimlerden ziyade naklî ilimlerle ilgilenip, akâid ile ilgili hadisleri te'vil etmeden onlara bağlılığını ortaya koyan, hadise göre amel etmişlerdir (Şehristanî, 1968: II/45-6).Haşviyye de bu tür rivâyetleri sanki sahihmiş gibi ilah tasavvurunda bulunmuşlar, teşbih ve tescim türü anlayışlara zemin hazırladıklarından Gazâlî'nin endişesi kanaatimizce yerindedir. Sahabenin müteşâbih haberleri yakinen işittikleri için başka ilimlerde işlevi olması açısından rivâyet ettiğini, tabiin de bu rivayetleri “Hz. Peygamber şöyle buyurdu” demeyip “Fulan sahabi, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu söyledi” dediklerini belirten Gazâlî'ye göre bu akademik uslûb ve inceliklidir. Her haber, müteşâbih dışında birçok hüküm ve faydaları da içerdiği sahabe ve tabiin bu tür rivâyeti ihmâl etmediğinden Gazâlî'de rivâyetleri olduğu gibi rivâyet eden sahabe ve tabiun bihakkin görevlerini yapmışlar, aklını kullanmayarak bunlarıyanlış anlayıp teşbih ve tescime düşenlerse sorgulama ve analitik düşünce ile kulluk görevlerini yapmadıkları için cehâlet yani karanlıklar içinde kalmışlar, dünyada ve âhirette cezasını çekecek de onlardır (Gazâlî, 1974: III/17-8; 1984: 44-9). Gazâlî'nin işlevsel aklın verilerin kullanımı, özgür irâde ve sorumluluğa değer vermesi uygun görülebilir.

3.7.4. Kişinin Durumuna Göre Açıklama

Gazâlî'ye göre müteşâbihleri soranın ve dinleyenlerin durumuna göre ârif olan açıklama yapmalıdır. Eğer zanna dayanan te'vili zikrettiğinde soru soranın yararına olacağını anlarsa açıklamalı, zarar göreceğini anladığında ise terketmelidir. Gazâlî'nin tesbitine göre nice insan vardır ki içinde müteşâbihlerin mânâsını anlamaya dâir bir heves olmaz, zâhirî anlamını da anlamaz. Bazıları da müteşâbihlerle inkâra gidebilir. Bazılarına zanna dayalı müteşâbihlerin te'villeri söylenirse faydalı olabilir. Belki dini şüphe ve tereddütlerine ilaç gibi gelebilir. Gazâlî'de müteşâbihlere zan ile anlam verilip herkese kürsüden alenen halk tabakasına anlatımının doğru ve yararlı olmayabileceği kanaatindedir(Gazâlî, 1984: 44-9). İbn Rüşd, Gazâlî'nin bu tavsiyesini kendisinin uygulamadığını, ehil olanlara açıklanabilecek te'villeri, ehil olmayanlara açıkladığından dolayı onu eleştirmektedir (İbn Rüşd, 1999: 110-1). Günümüzde ihtisas gerektiren bir çok konunun televizyon ve internet ortamlarında konuyu derinlemesine bilmeyen kişilerce tartışılmasının ve altyapısı olmayanların yanlış algılama ve tasavvurlara, ayrışma ve ötekileştirmeye yol açması toplumların birlikteliğine verdiği psiko sosyal zararları müşahede edilmektedir.

3.7.5. Lafızda Tasrif ve Tefri

Gazâlî, müteşâbih lafızları *tasrif* etmemek yani asıl kabul edilen kelimeyi masdar ve mâzi lafız veya anlamla ilgili bir maksat için değişik fiil ve isim vezinlerine dönüştürmemek gerektiğini belirtir. Sözelimi “Arşa istivâ etti” ifadesindeki “istivâ eden” lafzını; “istivâ eder” şeklinde kalıplara sokulması doğru değildir. Lafzın değişmesi ile mânânın değişmesi de câiz olduğundan teşbih ve tescime ulaşabilecek mânâlar da içerebilir. Veya lafız tasrif edildiğinde ifade ettiği mânânın içinde ziyade ve noksanlık anlamı da olabilir. YineGazâlî'de müteşâbihlerde *tefri* yani genel anlama bağlı yan özelliklerin türetilmesi yoluyla nitelendirme anlamında ‘bedî sanatı’ da câiz değildir. Örneğin Allah hakkında Yed lafzı için gereklidir diyerek kol, bilek, avucu isbat etmek de uygun değildir. İsba lafzı vardır diye parmak ucu, parmak boğumu isbatı câiz değildir. Aynı şekilde Allah hakkında et, damar ve sinir, kulak, ağız

vb. isbatı da uygun değildir (Gazâlî, 1984: 51-2). O'nun te'vil metodolojisindeki müteşâbih lafzın dil kurallarına da uymayan gelişigüzel te'vilini önlemeye yönelik “tasrif” ve “tefri” câiz değildir ilkesi uygun ve tutarlıdır.

3.7.6. Te'vil'de Zorlanabilecek Yerler

Ulûhiyyet meselelerindeki te'villerde hakikatı aramak isteyen niteliklerini açıklayan Gazâlî, te'vil yapacak âlimin dünyaya yönelen ve ona ihtiras gösteren, marifetin gerçek şeklini kavrayamadığından hakikate ulaşmasının zor olduğunu, eğer kavrasaydı aldanma yurdu dünyadan kesinlikle kaçınırdı, der (Gazâlî, 1992: 184). Marifetullah denizinde yüzme öğrenmek için ömürlerini harcayanlar, dünya, mal, mevki, halktan ve şehvetlerden yüz çevirenler, ilimde ve amelde ihlâslı, tâatli ve günahları terkde dinin hudûdu ve âdâbını gözeterek amel işleyenler, Allah rızasından başka şeyleri aklından çıkarırlar, Allah'ın muhabbeti yanında dünyayı, âhireti ve Firdevsi bile bir tarafa atabilenler, marifet denizinin hakîkî dalgıçları âriflerdir (Gazâlî, 1984: 35 vd; 2005: 9-14). Gazâlî'ye göre ilimlerle ilgili çalışmalarında tafsilâta girenler, çok derine dalanlar, çoğunlukla basit ve te'villerde makul/akıl ile menkul/nakil arasını birleştirebilirler. İki konuda ise zorlanabilirler. *Biri*; neredeyse anlayışların isabetsiz, mânâsız kaldığı anlaşılması zor olan uzak te'villere mecbur kalınan yerler, *diğeri de*; aslen te'vil şeklinin tebeyyün etmediği bir türlü yapılamadığı “Huruf-u Mukatta/kesik harfler” gibi yerlerdir (Gazâlî, 2015: 141-2). Gazâlî'nin huruf-u mukatta'da te'vilin yapılmaması isteği, muhtemelen felsefî ve tasavvufî türü Batnîlik ve Hurûfilik gibi akımların aşırı te'villerini önlemeye yönelik olmalıdır. Bu yüzden İslâm âlimlerinin çoğu da bu harflerin muhatabı sonrasında gelen hikmetlere dikkat çekme hedefinin gözetildiği, te'vilinin de ancak Allah ve Rasülü'nün bilebileceğini savunurlar.

3.7.7. Haberlerin Hepsine Muttali Olma Hırsı

İnsanın bütün haberlerin hepsini bilme gücüne sahip olmadığı tezini “*Size pek az ilim verilmiştir*” (İsra, 17/85) âyetine dayandıran Gazâlî, bu arzunun gerçekleşmeyecek bir arzu olduğunu hakikatlerin büyük âlimlere bile gizli kaldığı gerçeğini ihtimâl dışı görülmemesi gereğini belirtir. ‘Haberlerin hepsine muttali olma hırsına kişi kapılmamalı’ diyen Gazâlî, naslardaki her müteşâbih haberin muradına muttali olduğunu iddia edenin bu iddiası akıl azlığının ispatıdır, der (Gazâlî, 2015: 141-2). Teknolojik imkanlarından yararlanarak haberlerin çoğunu bulabilme yetenek ve imkânının olduğu söylenebilir ama lafzın muradına muttali olma durumunda ise Gazâlî'ye hak verilebilir.

3.7.8. Aklî Delilînkâr

Te'vilde aklî delilin inkârının mümkün olmadığını belirten Gazâlî düzgün bir burhan oluşabilmesi için bulunması gereken asgari malzeme iki mukaddimeyani doğrulama ve yanlışlama yapılabilen iki bilgi/ilim kastedilir, der. Burhan iki mukaddimeye, her bir mukaddime ise biri diğerine nisbet edilen iki marifete bölümlenir. Bu mukaddimenin hükmüne ve şartlarına baktıktan sonra iki mukaddimeyi bir araya toplayıp ikisinden bir burhan yapılır. Burhan'ı bundan başka bir yolla öğrenmeyi isteyen kişi, imkânsız arzulamış olur diyen Gazâlî, bunun durumu, tıpkı kelime yazmayı beceremediği halde veya kelimeleri yazıp harfleri güzel yazmadığı halde düzgün yazılar yazan bir hattat olmayı arzulayan gibidir, der (Gazâlî, 2006: I/38-9). Gazâlî'de akıl yalan söylemez, ayrıntılara din tanıklık eder, akıl da dini tezkiye eder, araştırma ve inceleme yoluyla elde edilmek istenen tasdiki bilgiler olan burhanı, aklın tasdiki kaçınılmaz olduğuna göre cihet ve sûreti Allah'tan nefyetmede tereddüt câiz değildir. Sözelimi

“*ameller tartılır*”(A’râf, 7/8-9; Enbiyâ, 21/47; Müminûn, 23/102-103) dendiğinde amellerin tartılamayacak bir araz olduğu burada bir te’vilin kaçınılmaz olması gibi. Yine “*ölüm beyaz bir koç sûretinde getirilir ve boğazlanır*”(Buhârî, 1981: Rekaik 51; Müslim, 1981: Cennet 40) ifadesinin de te’vil edilmesi gerektiği gibi. Ölüm getirilmeyecek bir arazdır. Getirmek bir intikal olayı ve bu bir araz için mümkün değildir. Dolayısıyla onun beyaz koç gibi bir sûreti olamaz. Arazlar cisimlere dönüşmez ve ölüm boğazlanmaz. Boğazlama boynu bedenden ayırmaktır. Ölümün ne bir boynu ne de bir bedeni vardır. Olsa olsa o bir arazdır ya da onu hayatsızlık diye görenlere göre araz olmayıştır. Gazâlî’de bu haberin te’vili gerekir. Lafızların zâhir mânâlarında olmadıklarının aklî delili zâhir mânâyâ hamletmenin mümkün olmamasıdır. “*Mü’minin’in kalbi Rahman olan Allah’ın iki parmakları arasında*”(Tirmizi, 1981: Kader 7) haberinin zâhirî mânâsının murad edilmediği akılla bilinir. Gazâlî kalbin etrafında parmak görülmez. Bundan maksad parmağın sırrı ve gizli ruhu olan kudrettir. Kudretten el kinayesi, iktidarı el daha iyi ifade ettiğinden dolayıdır, der. Dolayısıyla aklî delil te’vilde asla inkâr edilmemelidir (Gazâlî, 1974: I/257; 2015: 142-3).

3.7.9. İhtimaller Çatıştığında Te’vilin Tayini

Müteşâbih lafza verilen ihtimaller çatıştığında Allah ve Rasûlünün muradı hakkında zan ve tahmine dayalı hüküm vermek tehlikeli olabileceğini belirten Gazâlî’ye göre tahmin ve zann bir bilgisizliktir, bu tür bilgisizlik ictihadla kavranabilen bir takım ibadet, amel ve taabbüdât alanında duyulan zorunlu ihtiyaç nedeniyle olabilir. Ama itikâdî-kelâmî ulûhiyyet konularında ise büyük bir vebal ve sorumluluktur. Gazâlî, müteşâbihlerde te’villerin çoğu zan ve tahminlerdir. *Allah ve Resûlünün muradı budur* diyerek, aralarında tercih yapamadığı şüpheli mânâ ile hüküm verilmemesi daha uygundur, der(Gazâlî, 2015: 142-3).Akıllı kişi iki seçenekle karşılaştığında ya zanna dayalı hüküm verir ya da şöyle der: “Bu sözün zâhirînin kastedilmediğini aklî delillerle kesin biliyorum. Gerçek muradı da bilemiyorum. Bilmeme de ihtiyaç yok”. Kıyamette “Sen bir amelin emredilmediği gizli ve kapalı muradımızı niye istinbat etmedin” diye muhtemelen sorulmayacağını belirten Gazâlî, zannî delillerle tekfir gibi aşırılıklara sebebiyet verilmemesi için bütün gayretlerden sonra anlaşılmayan bu tür müteşâbihlere anlam verilmeyip iman edilmesinin daha uygun olabileceğini söylemektedir(Gazâlî, 2015: 142-3).

3.7.10. Müteşâbihlerin Te’vilinde Bazı Örnekler

3.7.10.1. Allah’ın Arş’a İstivâsı

“*Rahmân arşa istivâ etti*”(Tâhâ, 20/5) gibi müteşâbihlerde zâhirîni delil alan Haşviyye, Müşebbihe ve Mücessime türü grupları eleştiren Gazâlî, istivâ lafzına dildeki yaygın kullanımıyla “galebe çalma ve hükmü altına alma” anlamı verir. Arap dilinde bir kişi iktidarın anahtarlarına sahip olup halkı hâkimiyeti altına aldığı “falan memleketleri hükmü altına aldı, galebe çaldı” denilir. Gazâlî’de âyetin hakiki mânâsı ile bu mânâ arasındaki ilişki şudur: Bir ülkeye hükmetmek ve onun yönetimine hâkim olmak, onun hükümet merkezini almak ve saltanat tahtını elde etmekle sağlanır. Allah bütün kâinata hükmeder, her an gâlip ve üstündür. Bir yerde ve yönde bulunmak gibi yaratılmış varlıklara âit niteliklerden münezze Allah’ın arşa istivâsı ancak mecâzi bir mânâ ile açıklanabilir ki o da kâinat üzerinde mutlak hâkimiyet kurmasıdır.Allah’ın Arş üzerinde istivâ etmesinden anlaşılması gereken mânâ, O’nun kâinata hükmetmesi ve kâinatın yönetimine hâkim olmasıdır(Gazâlî, 2004: 80). İstivâ’ya istila, hükmü altına alma gibi anlamlar verilmesine karşı olan Eş’arî’de istivâ, Allah’ın bilâkeyf arşın

fevkinde yaratıkları arasında bulunmaması veya arşta keyfiyeti bilinmeyen bir fiil meydana getirmesidir (Eş'arî, 2008: 51 vd). Muhkem âyetler ışığında kelimenin te'vili gerektiğini belirten Gazâlî'de Allah'ın arşa istivâsının mânâsı; O'nun kâinata hükmetmesi ve kâinatın yönetimine hâkim sevk ve hâkimiyetidir. Allah, o Beytullah'ın bir köşesine, bir taş koydurmuştur ki O'nun yeryüzündeki sağ eli mesabesinde. Çünkü insanların başkanlarına, sağ elini öpmek suretiyle saygı göstermeleri örf ve adetlerinden ve yapageldikleri şeylerdendir. Arş ve kürsî hususunda teşbihî zannı uyandıran her lafzın aynısı, hatta daha güçlülere Allah'ın “Beytim”(Bakara, 2/125) dediği gibi Kâbe, Kâbe'yi tavaf ve Hacerü'l-Esved'i öpme hakkında da söylenir. Allah, tıpkı Beytullah ifadesinde olduğu gibi, kendine nisbet ettiği şeylerin şerefini ve yüce özelliğini göstermek için kendisine izafe etmektedir (Gazâlî, 1974: I/274;1992: 162-4; 2004: 80, 85-6). Gazâlî'nin istivânın yaratıklara benzemesine imkân tanımayan kâinatı yaratan ve yöneten anlamları şeklindeki te'vili ilah tasavvurunda tenzih ve teşbih türü görüşlere düşülmemesi açısından âlimler tarafından da uygun ve tutarlıdır (Mâtürîdî, 2005b: IX/179-180; Zemahşeri, 2018: IV/268).

3.7.10.2. Allah'ın Beraberliği ve Yakınlığı

Kur'ân'da Allah'ın beraberliğinden bahsedilir (Hadid, 57/4; Mücadele, 58/7). Bunun zâhirî anlamıyla cisim yakınlığı anlamının problem olacağını belirten Gazâlî'ye göre bu beraberlikten anlaşılması gereken mânâ; O'nun kullarını her yerde görmesi, onları ilim ve kudretiyle ihata etmesi ve onlarda istediği şekilde tasarrufta bulunmasıdır (Gazâlî, 2004: 80). “Cenbullah”(Zümer, 39/56) ve vech/yüz kelimesi de bunun gibidir. Cenbullah lafzının “uzuv” anlamında yorumlanmasının bâtil olduğunu belirten Gazâlî'de onun te'vili, Allah'ın emri ve O'nun rahmetine sığınmadır. “Allah'ın cenbinde”(Zümer, 39/56)'nin te'vili; “Allah'ın emrinde yaptığım aşırılıklarımdan dolayı bana yazıklar olsun” demektir (Gazâlî, 1974: III/180).

3.7.10.3. Nüzûl, İtyan ve Meci

Berat Gecesi ve bu geceyle ilgili geçen haberde “Allah'ın nüzülü”(İbn Mâce, 1981: İkameti's-Salah 191) anlatılır. Allah'ın gelmesini ifade eden kelimeleri barındıran âyetleri de (Bakara, 2/210; Haşr, 59/2; Fecr, 89/22) delil alan Haşviyye, Müşebbihe ve Mücesimme türü anlayışlar Allah'a cisim ve yön izafe ederek Allah yukarılarda olmalı ki iner, demelerine itiraz eden Gazâlî'de, Allah'ın her gece yarısından sonra yere en yakın gök tabakasına inmesinden anlaşılması gereken mânâ; Allah'ın o vakitte diğer zamanlardan daha çok rahmet ve merhamet etmesidir. Çünkü bunu bildiren haberde “*Benden af dileyin sizi affedeyim. Benden rızık isteyin, size rızık vereyim. Sağlık dileyin, size şifa vereyim*” gibi ilahi rahmetin çokluk ve coşkunluğunu ifade eden sözlerle biter (Gazâlî, 2004: 81).Gazâlî, Allah'ın lütûf ve keremiyle yakınlığın neden gecenin ikinci yarısına tahsis edildiğini de şöyle açıklar: Gecenin ikinci yarısında yapılan duâlar ve ibadetler daha ihlaslı, daha içten ve tam anlamıyla kalp huzuru halinde yaptıkları için, bu vakte özellikle dikkat çekilmesi içindir. Gecenin bu ilerlemiş vaktinde, insanlar ölümlerden farksız bir şekilde uykuya dalmışlar ve kendileriyle birlikte, akıl ve kalbi meşgul eden halleri de kesilmiştir. Böyle bir vakitte uyanıp duâ edenler, bu ölümlerden bütünüyle yüz çevirerek uykusu ve uyuklaması olmayan Rablerine dönerler ve bütün kalpleriyle O'nun azâmetini duyarlar. Böylece ibadet ve duâlarında diğer vakitlerden farklı bir içtenlik, huzur, sevgi, saygı ve iştihak hasıl olur. Bu mânâlar da onların üzerine Allah'ın rahmet, lütûf ve rızasını çeker. İbadetlerini çok sevaplı ve duâlarını daha çok kabul edilir hâle getirir (Gazâlî, 2004: 83-4). Gazâlî'ye göre bu haber, gece namaz kılmaya teşvik içindir. Çünkü en faziletli ibadet olan

teheccüd namazını kılmaya sevketmekte büyük bir tesiri vardır. Eğer râvi bunu, “Allah’ın nüzûlünden bahsediyor. Sonraki nesiller yanlış anlarlar” diye rivâyet etmeseydi bundaki büyük fayda ve hikmetler yok olurdu(Gazâlî, 1984: 46-7). Gazâlî, bu tür rivâyetleri nakleden sahabe ve tabiinin ilme hizmet görevlerini yaptıkları kanaatindedir.Gazâlî, “*Ve sizin için dört ayaklı hayvanlardan sekiz çift indirdi*” (Zümer, 39/6) ifadesindeki “nüzûl” kavramında deve, sığır gibi hayvanların gökden intikâl ederek nüzûl etmeleri görülmez. Bunların rahimlerde yaratıldığı bilinir. İmam Şafii’nin “Mısır’a gittiğimde oranın halkı sözümü anlamadılar, ben de nuzûl ettim, sonra daha da nuzûl ettim” dediğini delil getiren Gazâlî, Şafii’nin nuzûlüyle vücudunun aşağıya indiği anlaşılmadığı gibi Allah’ın nüzûlü ile de asla cisim düşünülmez, der(Gazâlî,1984: 18).Kudsî hadiste Allah’ın “*Ben, kulumun hakkımdaki zannı gibiyim. O, beni andıkça ben onunla beraberim. O, şayet bana bir karış yaklaşacak olursa, ben ona bir zira yaklaşırım. Eğer o, bana bir zira yaklaşır ben ona bir kulaç yaklaşırım. Kim bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim...*”(Buhari, 1981: Tevhid 16, 35; Müslim, 1981: Zikr 2)ifadesindeki Allah’ın kuluna doğru gelmesi ve koşmasından Gazâlî’ye göre anlaşılması gereken mânâ; Allah’ın kuluna ihsan ve ikrâmında bulunması, sa’y ve gayretini değerlendirmesi, onu bolca mükafatlandırmasıdır. Gazâlî bu te’viline Arap örf ve deyişindeki *birine doğru gelmek* sözü örfen de bu mânâyı ifade ettiğini belirtir. Bu aynı zamanda ondan haberdâr olmak, onu korumak, gözetim altında tutmak, onunla barışmak, ondan râzı olmak, ona iyilik etmek gibi mânâları da içerir. Bu sebeple kudsî hadiste sözü edilen gelmekten, yaklaşımdan ve koşmaktan mesafe yakınlığı ve adımları çabuklaştırarak gitme mânâsını anlamak için bir zorunluluk yoktur. Gazâlî’ye göre Allah için bu tür bir eylem muhal olduğundan teşcim ve teşbih türü anlayışlardan uzak te’vil yapılması daha uygun görülmektedir (Gazâlî, 2004: 84).Allah’ın nüzûlünü, insanları duâya çağırması veya Allah’ın kuluna ihsan ve ikrâmında bulunması, sa’y ve gayretini değerlendirmesi, onu bolca mükafatlandırması, Allah’ın yapılan duâ ve istiğfârı rahmet, lütûf ve rızasıyla kabulü veya Allah’ın meleklerin inişi mânâsında te’vilinin tevhid ve tenzîh açısından daha isabetlidir.

3.7.10.4. Yed ve Isba

Kur’ân’da Allah için bazen bir el, bazen de iki elden ve eller’den bahsedilir (Maide, 5/64; Sa’d, 38/75; Yasin, 36/71; Fetih, 48/10). Bazı haberlerde nefsin Allah’ın elinde (Müslim, 1981: Kader 2),kalplerin Rahmân Allah’ın iki parmağı arasında (ısba) olduğu, onu istediği gibi çevirdiği (Tirmizi, 1981: Kader 7),dolmuş olan Allah’ın elindekilerden hiçbir şeyin eksilmeyeceği ifade edilir (Buhârî, 1981: Tevhid 22; Müslim, 1981: Zekât 37) infâkı Allah’ın onu sağ eliyle alacağı, avucunda yapılan infâkların büyüdüğü belirtilir(Buhârî, 1981: Zekât 8; Müslim, 1981: Zekât 63). Allah, tevbe istiğfârını da elini açarak kabul eder (Müslim, 1981: Tövbe 32). Gazâlî’de el lafzı, asla cisim ile alâkalı olmayan bir mânâyı da gelebilir. Örneğin “ülke emîrin elindedir”denildiğinde, emîrin eli kesik olsa bile ülkenin onun hükmü ve idâresi altında olduğu anlaşılır. Allah, cisim olan şeylerle vasfandırılmaktan münezzehtir. Gazâlî, naslarda geçen Allah’ın elini bir organ, bir cisim olarak algılamasına Allah’ın tenzihi ve tevhid açısından itiraz eder. Arapça’da usbu ya’nî parmak ni’met mânâsında kullanıldığını belirten Gazâlî, “falan kimsenin üzerimde parmağı vardır” denilmesi nimeti vardır demektir(Gazâlî, 1984: 13-4, 30-1). Günlük konuşmalarda bile insan bir işe gücünün yettiğini ve ona rahatça ulaşabildiğinde “O benim iki parmağım arasındadır” cümlesiyle ifade eder. Buna göre kudretten el kinayesi iktidarı el daha iyi ifade ettiğinden dolayıdır. Parmaklar da kudret ve şerefleendirme ile te’vil

edilebilir.Mütesâbihatta Allah'ın rahmet ve lütûflarının bolluğu, fazlının çokluğu ve affının genişliğini ifade için manevîyatı insan aklının anlayacağı maddî benzetmeyle ifadedir. Allah'ın kalpleri istediği şekilde çevirmesi onlara dilediği duygu ve ilhamı vermesiyle te'vil edilebilir (Gazâlî, 1974: I/257, 275; 2004: 84).

3.7.10.5. Allah'ın Sevgisi, Sevmesi ve Gadâb

Bazı âyet ve rivâyetlerde Allah'ın sevgisi, sevmesi (Buhârî, 1981; Daavat 3; Müslim, 1981: Tevbe 1-8) ve gadâbıgeçer (Bakara, 2/195, 205, 222, 276; Âl-i İmrân, 3/32, 57, 76, 134...). Allah'ın isimlerinden el-Vedûd, O'nun kullarını çok sevmesidir. Gazâlî'de bu sevginin beşerî olması Allah için muhaldir.Allah bazı davranışlardan razı olmaktan bazılarında da olmamaktadır.Güzel davranışlarda bulunanlar Allah rızası için yaptıklarından dolayı Allah da güzel hareket edenleri sever (Bakara, 2/195; Maide, 5/54). Allah'ın kulunu sevmesi, imânı ve salih ameliyle ondan razı olması, ona rahmetiyle muâmelesidir. Allah'ın sevmemesi ve nefret etmesi, Allah'ın, şu şu karakter ve yapıda olmayı sevmeme, o karakter ve huydan razı olmamasıdır (Gazâlî, 2004: 84-5).Allah'ın sevmesi; rıza ve alakaya, gazâbı da cezaya te'vili kelâmî açıdan daha uygundur. Sözelimi Allah emir ve yasaklarını dinlemeyenlere öfkelenir (Bakara, 2/61; 90; A'raf, 7/152).Öfkenin gerçek anlamı, sonucunda rahatlamak ve şifa bulmak amacıyla kalpteki kanın kaynamasıdır. Bu ise acı ve eksikliklerdir. Öfkenin ne bu anlamıyla ne de hissî, hayalî ve aklı anlamıyla Allah'a nispet edilmesi mümkün olmadığına delil ile ulaşanlar bunu öfke sonucu meydana gelen şeyleri başka bir şey olarak yorumlayarak buradaki ceza vermeyi “irâde etme” anlarlar (Gazâlî, 1992: 161-2). İhlâs ile kulluk eden itaatli kullar için (İnfitar, 82/13; Mutaffifîn, 83/18) Allah'ın: “*Ebrâr kullarımın bana sevgileri şiddetlidir. Benim onlara sevgim ise, onların beni sevmelerinden daha şiddetlidir*” (Bakara, 2/165) ifadesindeki beşerî sevgi te'vili Gazâlî'ye göre mümkün değildir. Beşerî sevginin hakikatı bir his hatta bir zaaftır. Türüne göre başkasıyla tamamlama ihtiyacı, ondaki üstünlüklere hayranlık ve imrenme, ona karşı minnettarlık hissetme, kişiye yakınlık istek ve arzusundan ileri gelir. Bunlar kullar için doğru ve gerçek ise de Allah için muhaldir. O halde Allah'ın sevmesi mecâzen olmalıdır ki Allah'ın sevgisi rıza ve alaka kastedilir. Yani Allah'ın ebrar kullarından râzı olması, onların yaptıklarını beğenmesi, onlara dünya ve âhirette farklı muâmele etmesidir (Gazâlî, 2004: 84-5).

3.7.10.6. Sûret, Ayn ve Fevk

Bazı haberlerde: “*Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı*” (Buhârî, 1981: Itk 20); “*Allah, onu Rahmân sûretinde yarattı*”(Müslim, 1981: Birr 115; Cennet 28)ifadeleriyle “suret” lafzı kullanılarak bununla diğer varlıklara karşı insanoğlunun şerefi öne çıkartılır. Allah'ın Hz. Âdem'e insan şeklini verdiğiinde kendi rûhundan üflediği(Hicr, 15/29), Âdem ve neslinin “Eşref-iMahlûkat; *yaratılmışların en şerefli*si, ünvanıyla halife olduğu açıklanır (Bakara, 2/30). Bir şeyin duyularla algılanan dış görüntüsü, şekli ve varlığı demek olan sûret, Allah için zâhiriyle kullanıldığında problem teşkil edebilir.Gazâlî'de “sûret” lafzı müşterek isimdir. Bazan et ve kemikten meydana gelmiş, herbiri husûsî yapıda olan göz, burun, ağız, yanak gibi cisimlerin özel bir şekilde düzenlenmesinden hâsıl olan heyete verilen isimdir. Bazan de sûret lafzı mecazen kullanılabilir. Örneğin “meselenin sûretini bildi” gibi. Sûret, Allah için et ve kemikten meydana gelmiş burun, ağız ve yanaktan müteşekkil düşünülemez. Cisimlerin ve heyetlerin yaratıcısı olan Allah, bunlara benzemekten münezzehdir (Gazâlî, 1984: 16-7; 2004: 80). Ayn/göz kelimesinin Farsçada karşılığı (çeşm)dir. Arapçada ayn, bilinen görme uzvu ile birlikte, su kaynağı, altın ve gümüş anlamlarına da gelen müşterek isimdir. Kur'ân'da Allah

hakkında “bir göz” ve “gözler” den bahsedilir (Hûd, 11/37; Tâhâ, 20/39; Tur, 52/48; Kamer, 54/14). Hz. Nuh’un gemisinden bahseden “*Gemi gözlerimizin önünde akıp gidiyordu*”(Kamer, 54: 14) ifadesinde olduğu gibi “Aynullah” lafzı şâyet te’vil yapılmazsa Allah’ın cisim olarak gözü olacağı düşüncesiyle teşbih ve teccim fikrine düşülebilir. “Ayn”; *göz, pınar, kaynak, çeşme, bir şahsın veya şeyin kendisi, zâtı, eşyanın hakikatı, kavmin şerefli ve ileri geleni* gibi anlamlardadır (Isfehâni, trs: 134).Gazâlî’de Aynullah’ın zâhirî anlamı terk edilir. Biri hükümdarın inâyeti ve gözetimi altında olduğunda “hükümdar falanca kimseye göz kulak olur” denildiği gibi gözlerle kastedilen Allah’ın kudreti ile geminin meleklere kuşattığı bir mekânda, koruma ve gözetim altında bulunmasıdır (Gazâlî, 1984: 30-1).Allah’a fevkiyyet nisbet eden Müşebbihe, Haşviyye ve Selefi gibi görüşlere itiraz eden Gazâlî, “*Allah’a muhal olan şeyleri kavrayamadığı için fevk gibi yön bildiren kelimeleri te’vile gerek görmeyenler, te’vile ihtiyaç olup olmadığının bile farkına varmayanlardır*” der (Gazâlî, 2015: 138-9). O’na göre âyette geçen “Fevk” lafzı (En’am, 6/18, 61; Nahl, 16/50) iki mânâda kullanılan müşterek bir isimdir. Birinci mânâsı, yukarıda olan bir cismin aşağıda olan bir cisme nisbeti gibidir. İkinci mânâda fevk, rütbe için kullanılır. Bu mânâda, “*ilim ilimden üstündür*” denildiği gibi, “*Halife sultânın fevkindedir*” ve “*Sultan vezîrin fevkindedir*” denilir.Allah’ın takdis ve tenzih prensipleri gereği cisim olması muhal olduğuna göre Allah’a atfedilen “fevk” gibi mecâzî kelimeler, O’nun azamet, yücelik ve üstünlük niteliklere sahip olduğunu anlatmaktadır (Gazâlî, 1984: 19-20).

3.7.10.7. Şeytanın Damarlarda Dolaşması

“*Muhakkak ki şeytan, herbirinizin içinde, vücûdunuzda kanın dolaştığı gibi dolaşır*”(Buhârî, 1981: Ahkam 21; İ’tikaf 11; Müslim, 1981; Selam 23) müteşâbih haberini Gazâlî, “*şeytanî tesirlerin insanın iç dünyasına sirayet etmesi*” şeklinde te’vil ederek bunun şeytanın kalbe atılan vesveseleri de olması mümkündür, der. Bu haberle Hz. Peygamber, insanın kötü/şeytanî düşünce ve vesveselere kapılabilmesinin hâlini, kanın damarlarda sessiz sedasız ama sürekli deveren halinde olduğu gibi şeytan da çeşitli hile ve desiselerle insanı devamlı çepeçevre kuşattığını, insanı çepeçevre kuşatan şeytanın, onu daima kötülüğe çağırıldığını anlatır. Bu haberden murat şeytanın insanın düşünce sistemine girebilme, orada tıpkı damarlarda kanın dolaşması gibi hareket edebilme, insana kötü şeyleri telkin etme özelliğini izahtır. Nasılki insan damarlarında büyük bir sürat ve bir çok hikmetiyle dolaşan kanın hareketini nasıl hissedemiyorsa kalb ve gönül dünyasına şeytanın kolayca nüfûz ettiğini ve kendisine vesveseler telkin ettiğini de farketmeyebilir. Gazâlî’ye göre şeytanın kalplere girmesinin keyfiyeti, histe ortaya çıkan bir tahayyül yoluyla değildir. O’nun vesvesesi meleğin ilhamı gibi yani ilham hasıl olduğunda melek, vesvese sâdır olduğunda da şeytan diye isimlendirilir. İlham, hayra sebep olarak hâtra gelen şeyden, vesvese ise şerre sebep olan şeyden ibarettir. Vesvesenin sebebi, ilhamın sebebinden başkadır. Melek ve şeytan bu ikisinin sebeplerinden ibarettir. Şeytan kötülüğün, melek ise iyilik ve güzelliğin vasıtası olmasındandır. Yoksa şeytanın cisminin suyun suyla karışması gibi, insanın cismiyle karışması değildir. Gazâlî’de önemli olan insan aklı ve özgür irâdesiyle ilham ve vesveseyi karıştırmamasıdır (Gazâlî, 2015: 145). İnsan hikmetler dünyasında her an imtihandadır. Gazâlî, kişi aklını kullanarak bunu yapmadığı ve en büyük cihad nefsin halleriyle mücadele etmediği için cezalandırılacaktır, der (Gazâlî, 1974: III/17-8).Gazâlî, “*ne zaman evin duvarları ateşin ışığıyla aydınlanırsa, tavanı ateşten çıkan duman ile kararır, bilirsin ki kararmanın sebebi,*

aydınlanmanın sebebinden ayırır. İşte böylece kalbin nurları ve zulmeti için de iki değişik sebep vardır. Bu bakımdan hayra davet eden hâtırat sebebine “melek”, kötülüğe dâvet eden hâtıratın sebebine “şeytan” ismi verilir” demektedir(Gazâlî, 1974: III/5, 74, 92 vd; 2015: 145). Aklın ve naklin delili ile İblis’in kıyamet günü eceliyle öleceği ve hâlen yaşadığı belli olduğunu belirten Gazâlî’ye göre “Ezan sırasında şeytan arkasını dönüp yellenerak kaçır” (Buhari, 1981: Ezan 4; Müslim, 1981: Salat 19) haberi de böyledir. Bu mecazi ifade; şeytanın ezanın sesinden büyük bir nefret duyduğu, güzellikleri, ibadetleri istememesi, insana olan düşmanlığının şiddetli olmasıdır. Gazâlî’de bu gibi daha bir çok (mizan, kevser, sırat) gibi haberlerde nakille yetinmek en doğrusudur(Gazâlî, 2015: 133, 151). “Cinnî, epilepsi/saralının lisânıyla konuşur” tezini tutarsız bulan Gazâlî’de saralı kişiden işitilen kendi sözüdür. Cinn, saralının kalbinde söz ve harekete yol açması sebebiyle, havâtır, temsilât ve hayâlâtın meydana gelme sebebidir. Saralının kelâmı, uyurken konuşanın sözü gibidir. Konuşan uyuyandan başkası değil. Bu esnada saralının verdiği gaybî haberlerin sebebi de Gazâlî’de olmuş ve olacak her şey Allah’ın yarattığı bir şeyde yazılı olarak sabit olmasından dolayıdır. Bu bazı kere *Levh*, bazı kere *İmam* bazen de *Kitap* olarak isimlendirilir(En’am, 6/59; Yasin, 36/12). Uyanıkken kalbi meşgul eden hisler uykuda durgunlaştığında veya sara sırasında bâtındaki diğer meşgul ediciler ahlâtı fesada uğratmadığından, muhtemelen kalp de levhte yazılı bu sûretlerden bazılarını görür(Gazâlî, 2015; 149-151). Gazâlî, “şeytanın insanın damarlarında kanın dolaşması gibi olması” hakikatından sonra, şeytanın zâtını düşünüp, acaba lâtif bir cisim midir veya cisim değil midir? Acaba cisim değilse, cisim olan insanın bedenine nasıl girer? gibi düşünce ve soruların abesle iştigal ve cehâlet olabileceğini elbisesinin içine yılan giren kişi örneğiyle açıklar. Elbisesinin içerisine yılan girmiş bir kimse, herşeyden önce, yılanı çıkarıp atmaya ve zararını kendisinden uzaklaştırmaya muhtaç iken o kişi yılanı çıkarmayıp onun şeklini, rengini, uzunluğunu araştırması cehâletin ta kendisidir, düşman ile mücadele etmesi gerekir. Kalbine gelen her fikrin yanında durup süzmek gerektiğini, bu fikrin melekten mi, yoksa şeytandan mı geldiğini bilmesi ve basiret gözüyle derin derin düşünmesi ve fitratından gelen hevâ-i nefisle hareket etmemesini de isteyen Gazâlî, müslüman kişinin böyle bir durumda ancak takva, basiret nûru ve ilmin çokluğu ile şeytanın üstesinden gelebileceğini belirtir. Gazâlî, kalenin kapılarını bilmeyen bir kimsenin o kapıların nöbetçiliğini yapamayacağını, kalbin kapılarını, şeytanın vesveselerinden korumanın her mükellef kulun üzerine farz-ı ayındır, der(A’raf, 7/201; Gazâlî, 1974: III/5, 74, 92 vd). Kişi azm, kasd ve irâdesiyle fiilini yapar, Allah da kulun o fiilini yaratır, kötü fiillerde şeytanın etkisi ise mecâzendir (İbrahim, 14/22). Şeytan, insan neslini saptırmak, şüpheye düşürmek, onlara kötü işleri güzel göstermek ve sevdirmek için vesvese gibi yollara başvurur. Gazâlî’ye göre işte insan, büyük cihad denilen nefsi ve kötülükleriyle her ân mücadele halinde olduğundan her ân sınanmaktadır (Gazâlî, 1974: III/17-8).

SONUÇ

İmân tarifinde tasdik ve ikrârla birlikte amelleri imânın ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden bazı fırka ve anlayışlar, bu kabullerinin bir neticesi olarak amelleri yerine getirmeyen tasdik sahiplerini, nassları kendilerine göre te'vil ederek imân dâiresinin dışına çıkmakla tekfirle itham ettiler. Zarûrât-ı diniyye veya usûlü'd-din dışındaki te'viller ve ihtilâflar yüzünden fırka veya mezheplerin tekfir olunamayacağını belirten Gazâlî, gelişigüzel, kuralsız te'villere karşılık, tekfir ve te'vil sorununun çözümüyle ilgili ilk defa “te'vil metodolojisi” sunduğu anlaşılmaktadır. Te'vili reddeden Selefi, Haşvî akımların yanında aşırı te'vil yapan Bâtınîyye gibi oluşumların karşısında itidâl denebilecek te'vil ve tekfir metodolojisi geliştirmektedir. O'nun te'vil metodolojisinde özetle şu ilke, kural ve öneriler olmalıdır;

1- Tasdik/*imân* ve tekzip/*küfür* kavramı iyi bilinmeli; tasdik, mezhebî görüşleri tasdik değil, inkâr etmek de küfür olmadığı temelinde zan ile olan fer'i konulardaki te'villerden dolayı kimse tekfir edilmemeli. İmân esasları, usûlü'd-din ve zarûrât-ı diniyye hükümlerine zıd te'vil ile dinin ruhunu bozmadıkları sürece Ehl-i Kible'ye dil uzatılmaması gerekir.

2- Nasslar ve haberler Arapça olduğundan te'vil yapan kişinin Arapça'yı, dilin kurallarını, istiâre, mecaz, darb-ı mesel, örf ve adet, semantik, belagat ve nahiv gibi ilimleri iyi bilmesi gerekir. Kur'ân dışı müteşâbih haberlerin te'vili için de ayrıca tarih ve hadis kitaplarını, geçmiş asırların şartları, râvilerin halleri, sözleri ve maksatlarını daiyice bilmelidir. Arap dil ve belâğatının kullanımını ve birtakım inceliklerini ayrıntılı olarak bilmek, ilâhî mesajların anlaşılmasına yönelik sağlam ve tutarlı bir te'vilin vazgeçilmez ön koşuludur.

3- Metafizik alana âit konuların anlaşılabilmesi, akla yaklaştırılması için teşbih, mecazî ifadelerle anlatılan müteşâbihlerin te'vilinde Allah'ın herhangi bir varlığa benzemediği temelinde hâdis özelliğini çağrıştıracı ilah tasavvurunu akla getiren kavramlar yerine kadîm varlığı ifade eden lafızlar seçilmeli. Yanlış algı, tasavvur ve anlamalara meydan verilmemesi için itidalli, muhkem nasslara dayanan *tenzih* ve *takdis* bilgisi önceden bilinmelidir.

4- Müteşâbih lafızların te'vilini konu hakkında bilgisi olmayan halk/avamyapmamalı, yüzme bilmeyenin denize girmesi gibi tehlikeli bir işe kalkışmış olur. Müteşâbih lafzın hakiki mânâsını, fayda ve hikmetini belli bir donanımına sahip, dilin inceliklerini iyi bilen, akli tam ve keskin görüşe sahip ârifler/rasihler anlayabilirler. Avam, müteşâbihleri duyduğunda; *takdis*, *tasdik*, *aczini itiraf*, *sükût* ve *imsak* gibi yedi aşamalı tavır sergilemeli. Ârifler de üç aşamalı metodu takip etmelidir. a-Lafzın zâhirî anlamıyla ele alınmasının mümkün olmadığı aklı/kat'î burhanla ortaya konulmalı. b-Lafız, istiâre veya mecaz yoluyla te'vil edilmeye uygun olmalı. c-Lafzın te'vilinde varlık dereceleri (zâtî, hissî, hayâlî, aklî ve şibhî) dikkate alınmalıdır.

5- Müteşâbih lafızların te'vilinde akıl-nakil arasında dengesi kurulmalı, nakil ve akıl uzlaştırılmalı (cem ve telfik). Hikmet ve hakikatlere yalnız akıl veya yalnız nakil ile ulaşılmaz, birlikte ulaşılabilir. Te'vil, muhkem âyetler ve mütevâtir haberin verdiği hükümle çelişmemeli. Bu tenakuza düşmemek için Yüce Allah'ın isim ve sıfatları, tevhid ilkeleri, zarûrât-ı diniyye ve usûlü'd-din konuları iyice bilinmelidir.

6- Te'vilin câiz olabilmesi için müteşâbih lafızda zâhirî anlamı kasdetmenin imkânsız olduğuna dâir bir delil ile ortaya konmalı. Bu delil önce sem'i delil olmalı, değilse aklî delil olmalı. Aklî delil/burhan da asla inkâr edilmemeli. Delil kesin/kat'î değilse zann-ı galiple karar

verildiği takdirde“Ben öyle zannediyorum”, “Allahü a’lem bu lafızdan ben böyle anlıyorum” gibi muhtemel ifadeler kullanılmalı, kesinanlamlı ifadeler kullanılmamalıdır.

7- Müteşâbihlerin te’vilinde “istivâ etti” ifadesine “istivâ eden” veya “istivâ eder” gibi *tasrif* yapılmamalı. Lafızların te’vilinde “Yed”lafzı vardır diye kol, bilek de vardır,“İsba” vardır diye parmak ucu, boğumu vb. vardır ya da“Gadab” vardır diye et, damar, sinir vardır gibi *terfi* de yapılmamalıdır.

8- Lafızların te’vilinde *zâtî, hissî, hayalî, aklî ve şibhî* gibi beş varlık mertebesi esas alınmalı. Lafızdan ilk anlaşılan mânâ zâtî varlıktır. Bu mânâ sabit olduğunda diğer mânâların hepsini içerir. Zâtî varlığın anlaşılması imkânsız olduğunda hissî varlık anlaşılır. O mânâ sabit olduğunda kendinden sonrakileri içine alır. Hissî varlığın subûtu da mümkün olmadığında hayâlî veya aklî varlık üzerinde durulur. Onlar da mümkün olmadığı takdirde şibhî-mecâzî varlık mânâsı alınmalı. Mertebeler arasında zarûret olmadıkça geçişler yapılmamalıdır.Bir âyet veya hadisteki lafzı bu beş varlık türünden herhangi birinde kabul eden ve buna uygun olarak te’vil eden bir kimse hiçbir şekilde tekfir edilemediği gibi tek bir konu dışında fûrûata ilişkin te’villerinden dolayı hiç kimse tekfir edilmemelidir.

9- Tekfire sebep olabilecek tek konu; Hz. Peygamber’den tevatürle geldiği kesin olarak bilinen dini bir esas (zarûrât-ı dîniyye veya usulu’d-din) inkâr/tekzip anlamına gelecek bir te’ville dinin özü ve ruhunu bozmaktır. Bunun dışındaki meselelerde insanların hata yapmaları mümkündür. Bir mezhep veya fırkanın ichtihad ve görüşünü kabul etmemek küfrü gerektirmez. İcmanın hatalı te’vili düzeltme hikmeti vardır. Dinin özü ve ruhunu bozmadığı sürece nassların te’vili mümkündür.

10- Te’vil yapanların birbirlerini hatalı burhan düşüncesiyle de tekfir etmemeleri gerekir. Burhan için ittifak ettikleri bir kanunu olmaları gerekir ki herkesin kabul edebileceği Kur’ân’ın ölçüleri; teadülü ekber, teadülü evsat, teadülü asgar, teanüd ve telâzum olmak üzere beş tanedir. Bu ölçüleri elde edip iyice anlayanlar, müteşâbihlerin te’vilinde yanılacak notkaları kolayca tesbit edip hatalara düşmekten de kurtulabilirler. Te’vil eden kişi haberlerin hepsine muttali olabilme hırsına da kapılmamalı. Müteşâbih lafızların kurallarına göre te’vilinde cehd ve gayretle aklın verilerinin kullanımı kabul edilmeli, te’vil yapılamadığında acziyet ve noksanlığı kabul ile müteşâbihlere inanma durumunun sınama/kulluk unsuru olduğu da bilinmelidir.

Gazâlî’nin te’vil metodolojisinde Allah’ın Arş üzerinde istivâ etmesi; *O’nun kâinata hükmetmesi ve kâinatın yönetimine hâkim olmasıdır*. Allah’ın yakınlığı ve beraberliği; *O’nun kullarını her yerde görmesi, onları ilim ve kudretiyle ihata etmesi ve onlarda istediği şekilde tasarrufta bulunmasıdır*. Allah’ın gece yarısından sonra yere nüzûlü; *O’nun o vakitte diğer zamanlardan daha çok rahmet ve merhamet etmesi veya melekleri vasıtasıyla rahmet ve lütfunun immesidir*. Allah’ın kuluna doğru gelmesi ve koşması; *O’nun kuluna ihsan ve ikrâmda bulunması, sa’y ve gayretini değerlendirmesi, onu bolca mükafatlandırmasıdır*. Allah’ın sevmesi; *rıza ve alakaya, gazâbı da cezaya, şeytanın damarlardaki kan gibi dolaşması; şeytanî tesirlerin insanın iç dünyasına sirayeti* şeklinde te’vili mümkündür.Sünnî-Eş’arî kelâmında müteşâbihlerin te’vili ile problemler tekfir söylemleri karşısında ilk defa metodik ve sistemli bir şekilde öneriler sunan Gazâlî, yaşadığı coğrafyada, müteşâbihlerin zâhirîni esas alarak te’vile karşı olan Selefîyye, Haşviyye, Müşebbihe ve Mücessimme gibi fırkalarla birlikte, Bâtiniyye gibi siyâsî-dînî oluşumlarında aşırı te’villeriyle toplumsal barışı bozan infiallerini ve bâtil ilah tasavvurlarını da gözlemlemiş olmalıdır. Büyük bir düşünür Gazâlî’nin İslâm anlayışı, düşünce

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Özel Sayı 2020

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi

ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk

Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü,Celalabat –

KIRGIZİSTAN <http://www.akademikbakis.org>

sistemi ve metodları, İslâm toplumunun dînî, kültürel ve manevî değerlerini tesbitte ve ihyasında esaslı rol oynadığı da söylenebilir.O, bazı âlimlerce haklı olarak eleştirilse bile onun te'vil metodolojisi günümüzde kendi zan, kültür, siyâsî düşünce kalıplarına göre dini kavramları te'vil etmek suretiyle fert ve toplumları ayrıştırma, ötekileştirmeye yol açanlara çözüm olabilir. Ateist ve deist söylemlerin itirazına konu olan dinin özünden değil de kuralsız, yanlış te'villerin delil alınması ile temellendirilen bazı görüşlerine karşı İslâm'ın evrensel kural, ilke ve prensipleri çağın idrâkine düzgün bir şekilde sunulabilir.Gazâlî'nin tekfir probleminin çözümünde te'vil metodolojisi dün olduğu gibi günümüzde de aşırı te'vil ile oluşan tekfir problemine çözümler üretmektedir. O'nun bu önerileri farklı düşünen fert ve toplumların birlikte barışçıl bir şekilde yaşamalarına katkıda bulunduğu da söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Abdülcebâr, Kâdî, (2013). *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Akbulut, Ahmet, (2016). *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara: Otto Yayınları.
- Altıntaş, Ramazan, (2003). *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Bağdadî, Abdulkahir, (2008). *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Mezhepler Arasındaki Farklar, Ankara: TDV Yayınları.
- Buhâri, Ebu Abdullah, (1981). *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Cüveynî, Ebû'l-Meali, (2010). *Kitâbu'l-İrşâd*, çev. A.Bülent Baloğlu-Sabri Yılmazvdğrl, İnanç Esasları Kılavuzu, Ankara: TDV. Yayınları.
- Çağrı, Mustafa-Özervarlı, M. Said, (1996). "Gazâlî", Cilt: 13, İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
- Çelebi, İlyas, (1998). "Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemme Meselesi", İlam Araştırma Dergisi, c. 3, sy: 1, ss. 103-110.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh, (1970). *Gazâlî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Dineverî, Davud, (1960). *el-Ahbârü't-tivâl*, neşr. Abdülmün'im Âmir, Kahire.
- Düzgün, Şaban, (2012). "Mâtürîdî'nin Kur'an Yorum Yöntemi", Kelâm Araştırmaları, 10:1, ss.5-10.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen, (2008). *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, çev. Mehmet Kubat, İstanbul: İşrak Yayınları.
- Gazâlî, Ebû Hamid,(1964). *Fedâihu'l-Bâtiniyye*, neşr. Ahmed el-Bedevi, Kahire: Dârü'l-Kavmiyye.
- , (1974). *İhyau Ulumi'd-Din*, terc. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınları.
- , (1981). *Tehâfütü'l-felâsife*, çev. Bekir Karlığa, Filozofların Tutarsızlığı, İstanbul.
- , (1984). *İlcâmü'l-Avam An İlm-i Kelâm*, çev. Nedim Yılmaz, İnançta Hassas Ölçüler, İstanbul: Bedir Yayınları.
- , (1992). *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*, Süleyman Dünya neşri, çev. A.Turan Arslan, İstanbul: Risale Yayınları.
- , (2004). *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, çev. Abdulhalık Duran, İtikadda Orta Yol, İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- , (2005). *Cevâhiru'l-Kur'an ve Düreruhû*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- , (2006). *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, terc. H.Yunus Apaydın, İslâm Hukuk Metodolijisi, İstanbul: Klasik Yayınları.
- , (2013). *Mi'yarü'l-Ulûm*, çev. Ali Durusoy, İlmin Ölçütü, İstanbul: TYEK.Başk. Yay.
- , (2015). *el-Kanunu'l-Küllî fi't-Te'vil*, tahr.M.Beycû, terc. H.Akpur, İstanbul: İlk harf Yay.
- , (2016). *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, çev. İbrahim Çapak, Dosdoğru Ölçü, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- İsfehânî, Ragıb, (trs). *el-Müfredatü Elfazi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-fikr.
- İbn Mâce, (1981). *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

- İbn Rüşd, (1986). *Tehâfüt et-Tehâfüt*, çev. Kemal Işık-Mehmet Dağ, Tutarsızlığın Tutarsızlığı, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniv. Yayınları.
- , (1999). *Faslu'l-Makal*, çev. Bekir Karlığa, Felsefe-Din İlişkisi, İstanbul: İşaret Yay.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan, (1851-1876). *el-Kâmil fi't-Tarih*, Leiden.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur, (2005a). *Kitabu't-Tevhid*, tahk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçî, Ankara: İSAM Yayınları.
- , (2005b). *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, tahk. Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınları.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin, (1981). *es-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn, (2003). *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Din*, tahk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara: DİB Yayınları.
- Oral, Osman, (2019). “*Gazâlî'de Haberî Sıfat ve Te'vil Metodolojisi*”, Akademik İncelemeler Dergisi, 14:2, ss.199-238.
- Râzî, Fahreddin, (1978). *el-Muhassalu'l-Efkâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn*, çev. Hüseyin Atay, Ankara: AÜİF. Yayınları.
- , (1981). *Mefatihü'l-Gayb*, Beyrut: Darü'l-Fikr.
- , (2013). *Esâsu't-Takdîs fi İlmi'l-Kelâm*, çev. İbrahim Coşkun, Allah'ın Aşkınılığı, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Sâbûnî, Nureddin, (2005). *el-Bidaye fi Usuli'd-Din*, çev. Bekir Topaloğlu, Mâtüridiyye Akâidi, Ankara: DİB yayınları.
- Şehristani, Abdulkerim, (1968). *Kitabu'l Milel ve'n Nihal*, Kahire.
- Tahavi, Ebu Cafer, (2013). *Tahavi Akidesi*, çev. Muammer Esen, İslâm İnanç Esasları, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tirmizi, Ebu İsa, (1981). *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, (2010). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Watt, W. Montgomery, (1989). *Müslüman Aydın; Gazâlî Hakkında Bir Araştırma*, çev. Hanifi Özcan, İzmir: y.y.
- Zemahşeri, E.K.C. (2018). *el-Keşşaf An Hakaiki Gavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.